Kierkegaard élete és munkái

Írta:
Dr Szeberényi Lajos Zs.

Ev. Egyházi Könyvkereskedés kiadása Békéscsaba, 1937.

Petőfi nyomda könyv és lapkiadóvállalat, Békéscsaba

Ára 2 P 20 f.

A békéscsabai Evang. Egyházi Könyvkereskedésben kaphatók a következő könyvek:

Kierkegaard

Önvizsgálat

fordította dr Szeberényi Lajos Zs.

Ára 1 pengő

Kierkegaard

Isten változatlansága

Ára 20 fillér

Knut Hee Andersen

Názáreti Jézus

Ára 50 fillér

Dr Szeberényi Lajos Zs.

Marxtól—Leninig

Ára 1 pengő

Dr Szeberényi Lajos Zs.

A parasztság története

Ára 6 pengő 80 fillér

PROTESTÁNS KULTÚRKÖNYVTÁR

9. SZÁM

KIERKEGAARD ÉLETE ÉS MUNKÁI

(1813—1855.)

ÍRTA

DR. SZEBERÉNYI LAJOS ZS.

EV. ESPERES

1937.

EV. EGYHÁZI KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA

BÉKÉSCSABA

8605
Z942

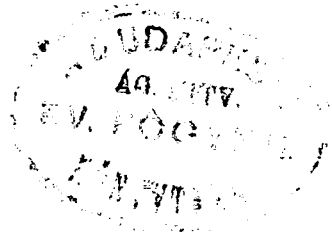

PETŐFI NYOMDA
KÖNYV ÉS LAPKIADÓVÁLLALAT
NYOMÁSA, BÉKÉSCSABÁN

* * *

Az elmult századnak mély keresztyén gondolkodója, kiváló vallásos írója, a dán Sören Kierkegaard (olvasd: Kjerkegór).

Aránylag fiaton halt el (1813—1855), mégis a csak 12 évig tartó írói pályája alatt sok értékes művel ajándékozta meg nemzetét és az emberiséget. Halála után jelent meg a 8 kötetet kitevő naplója, amelyben belső emberének hű leírását találjuk.

Honfitársai a kis dán nemzet legerősebb gondolkodójának tartják. Kiváló művésze volt a szónak, mégis műveit alig lehet más nyelvre lefordítani. Talán ez is egyik oka annak, hogy szellemének nagy befolyása évtizedeken át csak a skandináv népek között volt érezhető és csak a legújabbban — különösen miután műveit németre jól lefordították — jutott el híre a nagy kulturnemzetekhez, sőt a távollevő japánokhoz is.

Kierkegaard a vallás terén ellensége az intellektualizmusnak, ellensége minden frázisnak, szerinte a hit tettekben nyilvánuló élet. Az egyéniség, a subjektivizmus és a bensőség apostola, aki folyton hangoztatja az egyes ember viszonyát az örökkévalósághoz, Istenhez. Az igazi benső keresztyén életnek szerinte három ellensége van: a művészet, a bölcsészet és a történelem. A benső átérzés, átélés, meggyőződés hangoztatása s minden látszat, külsőség lerombolásának szükségessége nála oly erős kifejezést nyer, hogy e tekintetben szinte páratlanul áll az irodalomban. Nem ala-

pített rendszert — minden úgynevezett rendszernek esküdt ellensége. Egy ideig úgyszólván minden művében a „rendszer" ellen küzd. Le akarja dönteni a Göthe-Hegel-féle világnézetet. Nem akart tanítványokat, valahányszor jelentkeztek, mindig hevesen tiltakozott ellenük. Halála után mégis a legkülönbözőbb körökből sietnek hozzá egyesek, hogy tőle tanuljanak. Hithű, vallásos keresztyén tudósok nála állapodnak meg. És sajátságos, hogy a keresztyénség legádázabb ellenségei, az atheizmus és a féktelen radikálizmus hirdetői is hozzá sietnek fegyverért a keresztyénség ellen.

Élete végén nyilt támadásba ment át a dán ev. államegyház, a papok és tanárok ellen s e támadását úgy a protestantizmus, mint a dán ev. állami egyház ellenségei bőven kizsákmányolták. A papság elleni támadásának célja nem a keresztyénség lerombolása volt, hanem az általa hangoztatott igazi keresztyénségnek a megmentése a külsőítéstől, a kevesztyén elvek gyengítésétől és meghamisításától. Szenvedélye elragadta, elvakította és nem gondolt arra, hogy azoknak kezébe ad fegyvert, akik minden alkalmat felhasználnak a keresztyénség lerombolására, kicsúfolására és elpusztítására.

Az evangelikus egyház nem átkozta ki ezen támadóját, sőt ma már elismeri, hogy e tüneményszerű ember még kíméletlen támadásával is többet használt, mint ártott egyházának, mert igazi keresztyén tettekre, benső, igaz önfeláldozásra sarkalta a megrágalmazott papságot, az egyház kigúnyolt munkásait. Műveit a dán egyház nem tette indexre, sőt ajánlja, hogy azokat hívei és theologusai okolásul, hitük erősítéséül olvassák. Ebben az evangélikus egyházi felfogásban látjuk Kierkegaard kíméletlen támadásának legfényesebb cáfolatát.

Kierkegaard művei, egyik ismertetője szerint, olyanok, mint az éles kés, mellyel az ember ön-

magát is megvághatja és éppen ezért kiváló gonddal és figyelemmel kell azokat forgatni.

Kierkagaard a keresztyén életideált az életgyűlölő aszkezisben látta és ebben határozottan eltért a protestantizmustól. De éppen ezzel mutatja ki negative ennek az életideálnak a képtelenségét, amely életének is a tragikimát okozta.

Életének nagy tragikuma, hogy ő, aki az egyes emberben látta az igazságot, a tömegben pedig a hazugságot, élete végén mégis, ha öntudatlanul is, a tömeg élére állott s annak tett szolgálatot. Ez a befejezés nem volt méltó élete ideáljához, nem volt méltó hozzá, aki azt várta, hogy a tömeg agyon fogja ütni, nem pedig vállára emelni.

Kierkegaard, a keresztyén individualizmus legszélsőbb hirdetője, merő ellentétben áll a huszadik század új bálványával, a kollektivizmussal. Az új bálvány minden dicsőítése mellett is megvan az igazi és bensőséges individualizmusnak az értéke. Maguk a dicsőített tömegvezetők is, bármennyire elitéljék magát a vallásos szellemet, kénytelenek abból erőt meríteni.

I.

A jütlandi pusztán fekvő Säding faluban éltek Kierkegaard ősei. Amint a legtöbb helyen Dániában, úgy itt is ott volt a paplak közvetlen közelében az az egyszerű nádfedeles tanyaépület, ahol a lelkész főjövedelmét szolgáltató papiföld bérlője lakott. Egyszerű parasztemberek voltak ezek a bérlők, akik nemzedékről-nemzedékre húzódtak meg a szerény hajlékban. Innen ered a Kierkegaard (templomudvar, temető, mert régente a templomok körül volt a temető) elnevezés is. A sädingi bérlőnek 1756 december 12-én született a kilencedik gyermeke, akit Mihály Péternek kereszteltek.

A kicsiny bérlet nem tudta a nagy családot eltartani. A gyermekek közül azok, akiknek nem adhattak otthon foglalkozást, már korán elszegődtek. Az iskolai év pár hónapig tartott, mihelyt kizöldült a mező, a gyermekek pásztorkodással keresték meg a kenyerüket.

A kis Mihály is kora tavasztól késő őszig ott őrízte juhait a kietlen és hideg jütlandi pusztaságon. Nehéz foglalkozás ez olyan tehetségesebb gyermek számára, amilyen volt Kierkegaard apja is, napkeltétől napnyugtáig csak a legelőt kereső juhok után szaladgálni. A kis pásztor fáradtan tért haza és rövid alvás után ismét munkába állt. A jütlandi pusztán kora tavasszal és késő ősszel gyakran átvonuló metsző hideg északi szél megdermeszti didergő tagjait és kétségbeesve várja az esti meleg pihenőt. Ezeknek a szegény pásztorfiúknak nincsenek boldog gyermekéveik s ezért a legtöbbjének nincs is érzéke későbbi éveiben sem a gyermekies, játszi dolgok iránt. Bizonyos búskomorság vesz rajtuk

erőt s ennek a főbb vonásai a gyermekkori foglalkozás emlékeiként kísérik őket az egész életükön át.

A kis Kierkegaard 12 éves korában kikerült ebből a környezetből. Anyai nagybátyja, aki Koppenhágában gazdag harisnya és kötöttárú kereskedő volt, magához vette tanoncnak. Az élénk eszű, ügyes fiút nagybátyja annyira megszerette, hogy üzletét reá hagyta. Nagybátyjának halála után még 17 évig vezette az üzletet. A napoleoni háborúkat követő pénzkrízis, mely oly sok kereskedőnek romlását okozta, az ügyesen spekuláló Kierkegaardot nagyon gazdag emberré tette. Kétszer lépett házasságra. Első házassága gyermektelen volt. Másodszor a szintén jütlandi származású szolgálóját, Lundt Annát, vette nőül. E házasságból származó hetedik gyermek volt Sören Aabye, aki 1813 május 5-én született. Róla szól életrajzunk.

Sören öreg szülők gyermekeként született. Születésekor atyja 57, anyja 45 éves volt. Kierkegaard anyja egy nagyon szerény munkásasszonyka volt, aki éppen nem volt barátja a vitatkozásnak, de akik ismerték, úgy jellemezték őt, mint nagyon gondos és jószívű anyát, aki a szegényeket és elnyomottakat szerette és támogatta. Utolsó gyermekének nevelését teljesen az apa vette kezébe, ezért nem is halljuk egyszer sem, hogy Kierkegaard édes anyját emlegetné.

Sören az öreg szülőknek sok tekintetben elkényeztetett gyermeke volt. Gyenge, vézna fiucska, kinél a lélek a test rovására fejlődött és lépett előtérbe. Nem a jütlandi pusztán nőtt fel, de azért igazi gyermekkora neki sem volt.

Az öreg Kierkegaard szigorú, komor férfiú volt. Bár szép vagyona volt, mégsem tűrt semmiféle fényűzést házában. Jómódú ember létére azt sem engedte meg, hogy cselédet tartsanak a háznál. Leányai végezték a cselédteendőket. Engedelmesség, rend voltak házában a főjelszavak. „Az én házamban ez a szokás"

hangzott nem egyszer megváltozhatatlan törvényként. Kierkegaard egyik életírója Brandes gúnyosan említi meg az öreg K.-ról, hogy azok közé tartozott, „akik magasan néznek a királyra, nagyrabecsülik a papságot és tisztelik a rendőrséget." A becsület, rend és tisztesség embere volt az öreg K. És ez a Brandes szerint „elmaradt" gondolkodású hajlék két kitünő férfiút adott hazájának. A legidősebb fiú kiváló püspöke volt a dán országos egyháznak, a legfiatalabb pedig, mint kiváló gondolkodó és író szerzett dicsőséget nemzetének.

Az öreg Kierkegaard a szülői házból hozta magával azt a régi lutheránus kegyességet, melyet a Dániában is egykor nagy hatalomra szert tett tudományos „racionalizmus" nem tudott teljesen lerombolni. A 19-ik század elején többen igyekeztek a racionalizmus uralmát megtörni és a biblikus evangelikus hitet a szivekben megerősíteni. Ezek közé tartozott Mynster püspök is, kinek prédikációira mindig megtelt a templom s akit Kierkegaard atyja nagyon tisztelt. Mynster püspök többször meglátogatta a K. családot. Az öreg K. nagyon szeretett vitatkozni, a püspökkel természetesen nem vitatkozott, hanem inkább egyes vallási kérdések felett folytattak eszmecserét.

A kis K.-hoz nem jöttek játszótársak a szülői házba, amely különben is idegenek előtt teljesen elzárt otthon volt. A beteges szinben levő, sápadt fiúcska sokszor szeretett volna az utcán sétálni, de atyja féltve őt, nem engedte ezt meg. Ilyenkor kézen fogva a kis fiút, fel s alá járkáltak a szobában, s fiának ezalatt arról kellett beszélnie, amit a képzelt utcai sétán látott. Az ilyen szobai séták után sokszor egészen kimerülve vetette magát atyjának karjába. De élénk képzelőtehetsége úgy látszik, hogy ezen mesterséges sétákon erősödött meg.

Az öreg K. minden vágya az volt, hogy fia tanúlt ember legyen, ezért elemi tanulmánya után, melyet a fiúcska otthon végzett el, gimnáziumba vitte őt. A sá-

padt képű és különös ruházatú fiú, amikor először jelent meg az iskolában, tanulótársai között nagy feltünést keltett. Játékaikban sohasem vett részt, mert félt, hogy esetlen mozdulatai nevetség tárgyává teszik őt. Támadóit sohasem próbálta meg testi erővel, vagy ügyességgel legyőzni. De annál félelmetesebb volt éles nyelve és maró gúnya. Ő tulajdonképen már gyermekkorában is társaitól teljesen elkülönzötten élt. Életében egyetlen egy barátja volt, akihez egész haláláig baráti kötelék fűzte, szivét azonban ez előtt a barátja előtt sem tárta fel. Ez a barátja Boesen Emil, a későbbi buzgó lelkész volt.

Tanárai és tanulótársai a gimnáziumban nem észleltek nála semmi különösen kiváló tehetséget. A latin nyelvtudásban ugyan ő volt az első, de a dán stilusát, amelyet később oly nagy tökélyre vitt, kifogásolták latinos formái és idegenszerűsége miatt.

A tanulásban nem igyekezett első lenni. Leckéit, ha lehetett, épúgy kiolvasta, mint a többi társai. Egyik iskolatársa így ír róla: „Kierkegaard Sören gyermekéveiben és tanuló korában nem biztatott valami nagy jövővel, senki sem tartotta valami kiváló koponyának. Jókedélyű és természetű volt, de legkisebb jelét sem adta annak, hogy belőle még író is lesz, nem szeretett se vitatkozni, se filozófálni. Nyoma sem volt nála annak az éles dialektikának, amelynek később oly fényes jelét adta." Ammundsen fent idézett könyvének 54-ik lapján közli egyik iskolatársának levelét, amelyből megtudjuk, hogy egyik dolgozatára osztályfőnöke azt írta, hogy az Mynster püspök prédikációjának a plágiuma. Ez sem fordult elő többé nála, az eredetiség nagy hirdetőjénél.

Már diákkorában érezte azt a búskomor hangulatot, amelyet atyjától örökölt, de tanulótársai előtt ezt sohasem mutatta. Vígkedélyű fiúnak mutatkozott előttük, akiknek sejtelmük sem volt társuk nagy lelki fájdalmairól. Ezt az eljárását azzal indokolja naplójában, hogy

nem akart részvétet kelteni maga iránt. Nemcsak zárkózott, de önző is volt tanulótársaival szemben.

Apjával minden vasárnap együtt ment a templomba meghallgatni Mynster püspök beszédét. Ha pedig atyja nem mehetett templomba, akkor egy Mynster beszéd felolvasásáért egy tallért adott fiának, a templomi beszéd hallás után való leírásáért pedig négy tallért ígért neki. A kisfiú szemrehányást tett atyjának, hogy pénzzel akarja őt a szent dolgok szeretetére birni. Apja ily esetben eltűrte az ellenmondást, de más esetben nem. Naplójában elmond egy ilyen esetet is. Egy ízben feldöntötte a sótartót, apja dühösen támadt rá, tékozló fiúnak nevezve őt. Ekkor szemére vetette atyjának, hogy nővérét, mikor az egy kendőt veszített el, egy szóval sem korholta meg, mire az így felelt: „Látod, az drága dolog révén, nővéred szidás nélkül is érezte, hogy hibát követett el — de ha kis dologról van szó, akkor szükséges a szidás".

Az öreg K. erős vitatkozó tehetség volt s fia bár akkor még nem sokat értett a vitatkozásból, szerette hallgatni atyja vitatkozásait s bámulta azt az ügyességet, amellyel atyja ellenfeleit lefegyverezte.

Atyja a vele való vitatkozása közben jött annak a tudatára, hogy fia szintén búskomorságban szenved. Ezért egy ízben ezt mondja fiának: „Szegény fiam, te a lassú kétségbeesés felé evezel!"

Az egyetemre 17 éves korában ment és theologusnak iratkozott be, ezzel nagy örömet szerzett atyjának, akinek az volt a hő óhaja, hogy másik fia is az egyháznak szentelje életét. A tulajdonképeni theologiai szaktárgyak nem nagyon érdekelték. Gazdag ifjú létére szabadon foglalkozhatott az érdeklődési körébe eső dolgokkal. Eleintén filozófiai és esztetikai kérdések kötötték le figyelmét, bár a vallási kérdések iránt sem volt közönyös. Érdekes, hogyan ítélte meg Grundtvigot, aki már akkor szerepelt. Theologiai iránya kezdettől fogva ellenszenves

előtte. Grundtvig nagy súlyt helyezett az apostoli hitvallásra és azt tette a régi protestáns felfogással ellentétben a hit zsinórmértékéül. Grundtvig a vallás terén konzervativ, míg a politika terén a legszélsőbb radikalizmus híve. Kierkegaard, amint naplói már kora ifjúságától kezdve bizonyítják, nem híve az objektív igazságnak. Szerinte az igazság nem lehet az egyénen kívül álló, hanem annak át kell hatnia az egyént, az ént. Ép ezért már kora ifjúságában arra törekszik, hogy a keresztyénség egész lényét áthassa és bensőségessé legyen nála, ezért írja egy helyen naplójában: „Arra akarok törekedni, hogy sokkal bensőbb viszonyba jussak a keresztyénséggel, mert eddig bizonyos tekintetben mindíg kívüle állottam, küzdöttem a keresztyén igazságért, de egészen külső módon vittem Krisztus keresztjét, úgy mint egykor Cyrenei Simon, akinek vállára tették az Úr fakeresztjét."

Nem tetszettek neki már mint fiatalembernek sem Grundtvig politikai elvei, bár kortársai rajongtak azokért. Félt a többségi elvtől, a tömeg uralmától. Ennek ad kifejezést naplójában, amikor feljegyzi Schelling e szavait: „Ha annyira jutunk, hogy a tömegnek kell eldöntenie, mi az igazság, akkor a tömeg nemsokára rohammal és körmeivel fogja azt elintézni." Nem szerette a politikai frázisokat és az igazsághirdetőket sem, ezért írja egy helyen a naplójában: „A mi korunknak az a szerencsétlensége, hogy minden ember igazat mond, mennyivel jobb volt abban a korban élni, amikor minden ember hazudott, de a kövek igazat beszéltek."

Naplója komoly theologiai tanulmányokról is bizonyságot tesz. Korának minden jelentősebb theologiai művét gondosan áttanulmányozta. Nagy feltünést keltett akkoriban Strauss „Das Lebèn Jesu" című műve. Úgy látszott, hogy a keresztyénség alapjait rázkódtatja meg ez a mű. Különösen Németországban ingatta meg sok ember hitét. De Kierkegaard bár alaposan áttanulmányozta azt, nem ingott meg Jézus szeretetében és

a Jézusba vetett hitében. Huszonnégyéves korában ezt írja a naplójába: „Azt gondolom, ha egyszer komoly keresztyénné leszek, leginkább azt fogom szégyelni, hogy előbb nem lettem azzá, hogy előbb minden mást megpróbáltam."

Életírói szerint Kierkegaard valószínűleg azért halogatta vizsgáinak a letevését, mert a lelkészi pálya iránt, vagyis a gyakorlati lelkészség iránt nem érzett különös hajlamot. Túlzott lelkiismeretessége akadályozza őt a gyakorlati térre való lépésben. Nem érzi magában elégségesnek a belső élőkészültséget. Erre enged következtetni naplójának a következő helye: „Kitünő tragikus téma lenne: az a fiatalember, aki fellelkesedett azon a bátorságon, amelyet Marcus Arelius üldözése alatt Policarp és hozzá hasonló férfiak tanusítottak haláluk órájában és maga is mártir akart lenni, de amikor leírták előtte a rettenetes kínzásokat, megijedt és a pogányok követelése szerint káromolta a Krisztust. Ebből látnivaló, hogy úgy van az a keresztyénséggel is, mint a földi élettel: először növekednünk kell Isten és az emberek előtt és ha korunkban nincs is oly nagy kísértés, mely mindent tönkre tehet, mégis pl. a leendő theologusok őrízkedjenek attól, hogy már nagyon korán kezdjenek prédikálni és így inkább belefecsegjék, mintsem beleéljék és beletalálják magukat a keresztyénségbe."

Sokan túlkönnyelműnek és túlvígnak találják őt életének e szakaszában. De nála ez szomorú lelki örökség volt, mert nagy harcot kellett vívnia a veleszületett búskomorsággal. A világ nem látta, hogy a szellemes és vídám fiatalember lelkében minő kétségbeesett harc folyik. A 24 éves ifjú egy őszi napon ezt írja naplójába: „Azért szeretem jobban az őszt, mint a tavaszt, mert ősszel az égre néz az ember, míg tavasszal a földre." Ez a belső kétségbeesés sokszor az őrülettel határos. Már 22 éves korából is van egy fel-

jegyzés a naplójában, amely ily kétségbeesett pillanatot ír le: „Most jövök épp egy társaságból, amelynek én voltam a lelke, élces megjegyzések omlottak ajkamról, mindnyájan nevettek és bámultak engemet, én elmentem s gondolataim messzire kalandoztak, elmentem ... oda, hogy főbelőjjem magamat." E rövid kétségbeesést ez a megjegyzés követi: „Halál és pokol, én eltekinthetek ezektől is, mint mindentől, csak önmagamtól nem, nem vagyok képes elfelejteni önmagamat még alvásomban sem."

A búskomor fiatalember áll előttünk ezekben a nyilatkozatokban. K., mikor e nehéz gondolatok meglepték, szerette volna önmagát elfelejteni. Kereste az emberek társaságát, kereste a szórakozást. Ifjú koráról maga is azt mondja, hogy kievezett „az élvezetek feneketlen tengerére is." Jensen szerint naplójának e kitétele alatt nem szabad tényleges bűnre és kicsapongásra gondolni, mert az ilyen mindíg távol állott K.-tól, inkább gondolatban átélt bűneire vonatkozik ez. K. zárkózott természetű volt. Barátai és mások is mit sem tudnak ifjúkori bűneiről, jólehet egy helyütt azt is mondja, hogyha egész életét Istennek szenteli is, akkor sem vezekli le soha ifjúsága bűneit. Újabban többen azt igyekszenek bebizonyítani, hogy K. ifjúsága nem volt tiszta. A nagy város, valamint terhelt neuraszténikus természete nem zárja ki ennek a lehetőségét.

Atyja sokszor neheztelt rá vizsgái letevésének halogatása miatt, mert nagyon jól tudta, hogy fia azokat könnyűszerrel letehette volna. Nem egyszer mondta fiának: „Belőled semmi sem lesz, amíg a pénzed tart." Nagyon sok pénzt költött, költséges pasziói voltak. Sokszor naphosszat kocsizott Koppenhága környékén — holdvilágos éjszakákon. Már korán szép könyvtárat szerzett. K.-ot, amint később látjuk, nagyon bántotta, hogy atyját vizsgájának elodázásával, nagy költekezésével oly mélyen elkeserítette.

Naplójában egy helyen azt is mondja, hogy egy bűne az oka annak, hogy nem lett lelkésszé, mert el kellene olyasmit hallgatnia, ami ha nyilvánosságra jönne, neki tüstént távoznia kellene állásából. (Rosenberg f. i. művének 15. lapján) Alighanem e bűn volt az oka tervezett házassága meghiúsulásának is. Oly bűnének tekintette ezt, amelyért vezekelnie kell egész életében. A „vezeklés" általában nagy szerepet játszik életében, e tekintetben eszmény képéül a középkori, inkább külső vezeklést tartja. Nem tud felemelkedni a protestáns vezeklés ideáljához, mely pozitív bűneinknek oly mértékben való megbánásában áll, hogy éppen azon a téren, ahol vétkeztünk, igyekszünk mentül nagyobb önmegtagadással erényes cselekedetet elkövetni.

Ezekben az években, amikor az öreg K. azt hitte, hogy fia a „semmifelé" evez, az, amint látjuk, öntudatlanul is készül tulajdonképeni hivatására.

Önállóságát, bensőségét, egyéniségét igyekszik megerősíteni. Hivatását a frázis, az ámítás, az élet hazugsága ellen való protestálásában látja — ezért írja 1837-ben a naplójába: „Van sok ember, ki úgy jutott életeredményhez, mint azok az iskolásfiúk, akik megcsalták tanítóikat azzal, hogy a számtani példa eredményét mások dolgozatáról írván le, úgy tüntették fel az egészet, mintha maguk számoltak volna." Kierkegaard bizonyára nem tartozott ezek közé. Hiszen ezekben a látszólag könnyelmű években fordította le az új-testamentom egy részét görögből latinra.

II.

Kierkegaerd nem veszett el az élvezetek tengerén. Vizsgálatainak letevése előtt vallásos meggyőződése egy váratlan fordulat következtében megerősödöt. Jensen szerint Mynster vallásoktatása, prédikációi és atyjá-

nak vallásos iránya a lutheránus ortodoxiában nevelték fel őt. Annak legtöbb tanával egyetértett, de volt olyasmi is, ami szerinte nem volt egészen helyes. E miatt ez a hatalmas kolosszus ingadozni kezdett benne, mert az egész tanrendszer századokon át úgy összenőtt, hogy abból semmit sem lehetett elvenni anélkül, hogy az egész rendszer össze ne düljön. A keresztyénségnek másik formája volt az ő korában a racionalizmus. Ebből nagyon hamar kiábrándult. Szerinte a racionalizmusban, ha egyedül az értelemre építene, még lenne valami, csakhogy nem ezt teszi. Az írással szemben az értelemre hivatkozik, de ahol az értelem az írással egyezik, ott az írásra hivatkozik és minden paragrafus elé az írásidézetek egész légióját teszi. Az értelem és az írás olyan módon van együtt szerinte a racionalizmusban, mint a tiszta és tisztátalan állatok Noe bárkájában. A 30-as években találkozunk a keresztyénségnek azzal a harmadik formájával is, amely a keresztyénséget a filozófiával szerette volna kibékíteni azon az alapon, hogy a filozófiában tökéletes kifejezést nyer az a gondolat, amely a keresztyénségben tökéletlenül már régen megvolt. Ezt a kibékülést Kierkegaard elvetette, mert szerinte a keresztyénség központja és lényeges tartalma a megváltás. Ennek kell áthatnia az egész embert, tehát az értelmet is. A filozófia erre nem alkalmas, mert nem egyébb, mint az észnek a lét megmagyarázására irányuló kísérlete. A kibékülés még abban az esetben sem jöhet létre, ha a filozófia bevallja, hogy nem képes ezt a rejtélyt megoldani, mivel a megoldáshoz hiányzik a híd közte és a keresztyéni között. Vajjon nem lehetne-e megtalálni azt a bizonyos hidat abban az esetben, ha a filozófia közeledne a bűntudathoz és a megváltás szükségérzetéhez. Nem, mert a filozófia kénytelen magát ahhoz tartani, ami az emberi körön belül van, tehát legfeljebb az önmegváltáshoz, az embernek saját erejéből való megváltásáig juthatna el, de a kívülről jövő megváltást el

kellene utasítani. Szerinte az ellentét a valóságban a következő: Az első keresztyének úgy érezték, hogy áthidalhatatlan űr választja el őket a pogányoktól, akiknek az istenei az ördög művei, erényei pedig csillogó bűnök. Viszonzásul a pogányok az evangéliumot bolondságnak tartották, a zsidók pedig botránynak tekintették. A nem keresztyéni álláspontón és ez az ész álláspontja is, a keresztyénség rögeszme. A keresztyéneknek el kell nyomniuk az észt még akkor is, ha kételyeik támadnak, mert azokat nem az ész segítségével győzik le, hanem a sátán kísértéseiként gyűrik le. Igen ám, de mégis sok éleselméjű ember volt keresztyén. Ezt elismeri Kierkegaard azzal, hogy egyrészt a legtöbbnek az éleselméjűek között volt valami magán eretneksége, másrészt meg tudjuk, hogy a rögeszmével bíró emberek is sokszor nagy éleselméjűséget tanusítottak, mint például Don Quixote. *A keresztyénség radikális gyógymód, amelyhez csak kétségbeejtő ugrással közeledhetünk, erre azonban csak nagyon kevés ember határozza el magát.* Ehhez az elhatározáshoz csak csodálatosan ködtelt levegőn át jutunk, amely lázt okoz és kísértésekkel jár. Mikor a keresztyénség a világon feltünt, hatalmas jelenség volt, most azonban megelégszik egy pápával, vagy azzal, hogy az emberek fejébe bibliát és hitvallást rak. A racionalisták a keresztyénségnek nem igazi gyermekei, a keresztyénséget oly elaggottnak és gyengének gondolják, hogy kénytelenek az ész gondnoksága alá helyezni, míg az igazi gyermekei várják azt a döntő pillanatot, amikor az Sophokleshez hasonlóan teljes erejében felemelkedik a világ bámulatára.

Kierkegaard naplójának e részleteiben már láthatjuk szellemi alkotásának a csíráit. Ő maga még nem határozta el magát a radikális gyógymódra. Atyját egyre aggasztja fia lelki nyugtalansága. Nem egyszer mondja fiának, hogy annak örülne legjobban, ha látná, hogy legfiatalabb fia igazán szereti Jézust. Felfogása szerint

ez a szeretet egyedül a felfeszített, értünk szenvedő Megváltó szeretetében állott. Ebben a tekintetben igaza lehet Monradnak, aki azt állítja, hogy K. atyja a hernhuti pietizmus hatása alatt állott.

Atyjának búskomorsága egyre növekedett. Sok csapás érte a sírhoz közel álló aggastyánt. Az utolsó hat év alatt meghalt a neje és két leánya s a nagy családból már csak a két fia maradt meg. A csapásoknak e hosszú sora alatt megnyugszik Isten végzésében. Atyjának e hite mély benyomást gyakorol fiára, aki Jóbról írt egyik elmélkedésében atyjára gondol, amikor ezt írja: „Nemcsak azt nevezzük az emberiség tanítójának, aki egy igazságot valamely szerencsés véletlen folytán felfedezett, vagy pedig fáradhatatlan munkássággal és kitartással kikutatott s azt tanként hátrahagyja, melyet aztán a következő nemzedékek elsajátíthatnak, *de azt talán még több joggal nevezhetjük az emberiség tanítójának, aki ugyan nem hagyott másoknak egy tanítást sem, hanem csak saját magát embertársainak példányképül, életét útmutatóul, nevét biztosítékul sokaknak, munkáját pedig ösztönzőül a megkísértetteknek.* Ilyen tanítója és vezére az emberiségnek Jób, akinek jelentősége nem abban van, amit mondott, hanem abban, amit tett."

K. mindég mély kegyelettel tekintett atyjára. Naplójában, műveiben számtalanszor találkozunk vele. Anyjáról sohasem tesz említést, bár azt a lírikus tehetséget, amely műveiben megnyilvánul, tőle örökölte. Anyja a kortársak állítása szerint mély érzésű, bensőséges természetű, példás anya volt.

Atyja közvetlenül a halála előtt megmondotta fiának, hogy honnan ered a búskomorsága. Elmondotta, hogy kis pásztorfiú korában sokat éhezett és fázott ott a jütlandi pusztákon. Egyszer a nagy hidegtől csaknem megdermedve, fagyott kis kezét az égnek emelte és káromolta az Istent, hogy mikép lehet oly gonosz, szívtelen

és kegyetlen, hogy őt oly szomorú sorsban hagyja. A kis fiú megbánta ezt a tettét. Sorsa jóra fordult. Helyzete megjavult. Vagyonra, tekintélyre tett szert s mégsem tudott szabadulni attól a gondolattól, hogy nagy bűnös, hiszen már gyermekkorában káromolta az Istent. Mikor atyja elmesélte neki ezt a titkát, amelyet soha senki másnak el nem mondott, úgy érezte, mintha megrendülne a föld a lábai alatt. Még jobban megszerette őt s most már sok olyat megértett apja életéből, ami azelőtt érthetetlen volt előtte. Megértette, miért tartott atyja minden csapást, Isten által rámért, megérdemelt büntetésnek. Részvéttel volt atyja iránt, aki élete hosszú és nehéz útját e súlyos teherrel volt kénytelen megtenni. Szemrehányást tett magának, hogy míg atyja emiatt szenvedett, még ő is súlyosbította fájdalmát könnyelmű életével, adósságcsinálásával. Érezni kezdte a szent Istentől való félelmet és rettegést, amelyről korábban azt írta a naplójában, hogy nélkülük nem szeretheti az ember az Istent. Atyjának vallomásáról, amely tehát nagy fordulópont az életében, ezt írja a naplójába: „Bűnhődnie kellett az egész családnak, Isten büntetése fenyegette őket, Isten hatalmas kezének kellett eltüntetni, kiirtani az egész családot, mint valami sikertelen kísérletet, csak később találtam némi megnyugvást abban a gondolatban, hogy atyámnak jutott az a súlyos feladat, hogy a vallás vígaszával megnyugtasson és meggyőzzön bennünket, hogy számunkra is nyitva van egy jobb világ, ha mindent elvesztettünk e világon, vagy ha oly büntetés ragad ki bennünket az élők sorából, aminőt a zsidók kívántak ellenségeiknek, azt óhajtva, hogy emlékük is akként irtassék ki, hogy megtalálni se lehessen többé."

Atyja észrevette e nagy változást a fián, aki most már igazán komolyan vette az életet. De nem örülhetett ennek sokáig, mert 1838 augusztus 9-én, 82 éves

korában az öreg K. meghalt.[1])* Halála mély benyomást tett a fiára, aki evvel kapcsolatban írja egyik későbbi művében, hogy az ember örökre megnyeri azt, amit időlegesen elveszít. Ő is elvesztette földi atyját, de megnyerte az örök atyját, az Istent.

Szemrehányást tesz magának, hogy sokszor elkeserítette atyját vizsgáinak a halogatásaival. Nekifekszik tehát a tanulásnak, a következő évben kitünő eredménynyel teszi le a kijelölt vizsgát és benyújtja a filozófiai doktorátushoz szükséges értekezését: „Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Sokratesre" címmel.[2]) E munkájában már kibontakozik Kierkegaard későbbi irodalmi munkásságának a vázlata. Azt a nagy változást, amelyen Kierkegaard atyjának vallomása és halála óta keresztül ment, megtérése időpontjának is tekinthetjük, bár vallásos érzelmei azelőtt is erősek voltak. Tehát rég táplált érzelmei lettek intenzívebbekké ez egymásután következő két lelki megrázkódtatás következtében.

Az 1839-ik év első napján ezt az imát írta a naplójába[3]): „Uram, nyugtasd meg e kebelnek hullámait, csendesítsd le az abban dúló vihart! Én lelkem, légy csendes, hogy az isteni munkálkodhasson benned! Én lelkem, légy csendes, hogy Isten megnyugodhasson te benned és annak békéje elárasztható téged! Igen, Atyánk a mennyben, sokszor tapasztaltuk már, hogy a világ nem adhat békét nekünk, add éreznünk, hogy egyedül te adhatsz békét nekünk s add megfigyelnünk ama ígéret igazságát, hogy a te békédet az egész világ sem vehet el tőlünk."

Minden igyekezete odairányúl, hogy szivét teljesen Istennek adja. Ezért írja naplójába: „Vagy talán azt gondolod, hogy elég, ha te is, úgy mint a zsidók, akik a föld terméséből és állatjaik szaporulatából tizedet

*) Az eddigi jegyzetek oldal és sorszámként vannak hátul a jegyzet rovatban megjelölve. Ezentúl ezen számok jelzik azokat.

ajánlottak, szivednek csak a tizedrészét adod oda neki. Vagy a zsidókhoz hasonlóan, akik a hét hat napján át dolgoztak és a hetediken pihentek, te is hat napig csak a világgal s annak dolgaival törődsz és csak a hetedik napon gondolsz Istenre?!

Nem, a keresztyénnek a tizede és áldozata: az egész szíve, ünnepnapja pedig: az egész élete s ha ezt a tizedet adod Istennek, vigyázz, hogy amint a próféta mondja, Isten ki ne nyissa ablakát és ne nézzen le reád."

Ebben az időben nézett mélyebben a keresztyénség lényegébe. Naplójának minden sora arról tesz bizonyságot, hogy atyjának a vallomása tette őt komoly keresztyénné. Naplójában így ír e nagy változás hatásáról: A keresztyénségről nyert benyomás oly jó hatással van az emberre, hogy egy pillanat alatt átalakítja egész valónkat (Luk. 9. 29.), nem csoda tehát, ha a tanítványokkal a hegyen óhajtunk maradni, ott akarva felütni a sátrunkat (Márk. 9. 5.), de nekünk épp úgy, mint a tanítványoknak, le kell mennünk a hegyről és lemenve a hegyről épp oly erős megpróbáltatás vár ránk, mint a tanítványokra váró démonikus kísértés."

Ez a megpróbáltatás Kierkegaardra is várakozott belső nagy változása után. Arról, hogy miként várakozott ő erre a megpróbáltatásra s milyen volt a lelki hangulata e megpróbáltatás előtt, bizonyságot tesz naplójába bejegyzett egyik imája. Kierkegaard életírói nagy figyelemmel tanulmányozták a műveit, de nézetem szerint kevés gondot fordítottak az imáira, pedig ezek mutatják a legjobban benső énjét és mély hitét. A fentebb említett imát 1839 augusztus 19-én jegyezte naplójába[4]: „Mennyei atya, ne fordítsd el arcodat többé tőlem, engedd, hogy világítson előttem, engedd, hogy a te utaidon járjak és ne tévedjek el tőled mind távolabb és távolabbra, ahol a te hangod nem közeledhetik többé felém! Oh engedd felém hangozni a szavadat, meghallhatnom, hogy az fenyegetve utólérjen tévutaimon,

ahol én betegen és lelkemben megfertőzve élek elkülönözötten, egyedül, távol az emberek társaságától.

Uram Jézus Krisztus, aki e világra jöttél, hogy üdvözítsd az elveszettet, aki elhagytad a 99 juhot, hogy az egy eltévelyedtet felkeressed, keress fel engem az én tévelygéseim tévutain, ahol én elrejtőzöm előled és az emberek elől, jó pásztor, add, hogy meghalljam szelid hangodat add, azt megösmernem és követnem!

Szent Lélek, lépj fel értem is kimondhatatlan sóhajokkal, könyörögj értem, mint Ábrahám Sodomáért, s ha csak egy tiszta gondolat, egy jobb érzés van bennem, hosszabbíttassék meg a megpróbáltatás ideje az én terméketlen fámnak! Szent Lélek, aki újjászülöd a kihaltat és megújítod az elaggottat, újíts meg engem is és teremts bennem új szívet, te, aki az anyának gondosságával ápolsz mindent, amiben csak egy szikra élet is van! Óh őrizz meg engem, hogy mind erősebben és erősebben ragaszkodjam ahhoz, aki az én Üdvözítőm és Megváltóm, hogy meggyógyulva ne feledkezzem meg róla, mint az a kilenc bélpoklos, hanem mint az az egy térjek vissza hozzá, aki nekem életet adott, akiben egyedül lelhetem az üdvösségemet — igen, szenteld meg törekvésemet, gondolatomat, hogy meg lehessen ösmerni, hogy én az ő alattvalója vagyok most és mindörökké!"

III.

Hosszabb útra először 1840 nyarán indult. Útjának végső célja atyjának a jütlandi pusztán fekvő szülőfaluja. A kis dán kereskedő városokban bosszantja az emberek farkaséhessége, hogy mindíg valami újat akarnak hallani a fővárosból, holott azért kelt útra, amint naplójában írja, hogy önmagát elfelejtse. Koppenhágában beleszeretett egy leányba s útjának az is egyik célja

volt, hogy ezt a szerelmet eltemesse, mert azt gondolta, hogy nem teszi igazán boldoggá azt, akinek szeretetéről szive mélyén meg volt győződve. A jütlandi puszta mély benyomást gyakorolt lelkére. Azt írja naplójába, hogy a puszta különösen alkalmas az erős szellemi életre, mert ott minden olyan nyilt és leplezetlen az Isten előtt s nincs alkalom a gondolatok elforgácsolására. Meglátva édesatyja szegényes szülőfaluját, megújul lelkében atyjának az emléke s hálásan megemlékezve róla, ezt írja útinaplójába: „Tőle tanultam, hogy mi az atyai szeretet és evvel fogalmat nyertem az isteni atyai szeretetről, az egyetlen megingathatlan archimedesi pontról ebben az életben."

Atyja szülőfalujának a templomában prédikált először a Szentháromság utáni 7-ik vasárnapon. Beszédjének az alapigéje Márk. ev. 8, 1—10. volt. Ez a szentírásrészlet arról szól, amikor Krisztus a pusztán 4000 embert étellel látott el. Amint naplójában írja, első percre elolvasva az alapigét, megdöbbent az evangélium e szavai felett: „Honnan elégíthetné meg ezeket valaki kenyérrel itt e pusztában." Arra gondolt ugyanis, hogy épp a puszta legszegényebb népének fog prédikálni.

Utazása közben sokat sírt, ezért írja a naplójába: „Azt szokás mondani: nulla dies sine linea, így mondhatom én is erről az útról: nulla dies sine lacrima."

Visszatérve útjáról, látja, hogy szerelmét nem képes elfelejteni. Eljegyzi tehát a még alig 17 éves Olsen Reginát 1840 szeptember 10-én.

A búskomor lelkihangulattól mintha megszabadulna egy időre. Napról-napra látja, tapasztalja, hogy a leányka forrón szereti és ragaszkodik hozzá. Majd a búskomorság ismét jelentkezik. Az a gondolat aggasztja, hogy jegyese nem érti majd meg a búskomorságát, mivel nincs érzéke a vallási kérdések iránt. Már pedig csak vallási alapon viselhetné el felfogása szerint ezt a lelki fogyatkozását. Egyre jobban tudatára jön annak, hogy az

ő hivatása nem a csendes családi otthon és az ehhez szükséges biztos állás megszerzése, hanem a keresztyén Sokrates nehéz hivatása, ő költő és gondolkodó s egyre jobban tudatára jött annak, hogy távol áll az olyan realitástól, aminő a házasság. Mély, igazságszerető lelke azt óhajtotta, hogy a házassága teljesen igaz alapon épüljön fel, jövendőbeli házastársa előtt ne legyen semmi titka, tökéletesen megértsék egymást. Jegyességének tartama alatt mindjobban megerősödött benne az a meggyőződés, hogy ez a megértés kettőjük között sohasem jöhet létre.

Megpróbál úgy viselkedni, hogy a leány bontsa fel az eljegyzést, de az ennek ellenére is hű marad és hallani sem akar a szakításról. Kierkegaard ekkor háziorvosától kér tanácsot, vajjon legyőzheti azt a testi fogyatkozását, amit gyermekkorában szerzett, amikor leesett egy fáról. Az orvos szerint ez a testi fogyatkozás nem orvosolható, se lelkileg le nem győzhető. Erre K. levélben tudatta jegyesével, hogy az eljegyzést felbontja. Lelke mélyén továbbra is szerette a leányt. Naplójának tanusága szerint nagyon aggódott egykori jegyese lelki egyensúlyért. Igazán csak akkor nyugodott meg, amikor lelkének ideálja két év múlva mással kötött házasságot.

Az eljegyzés felbontása sok szóbeszédre adott alkalmat. A „közvélemény" elítélte K.-t, a szívtelen, lelketlen embert, aki könyelműen játszott egy ártatlan lélek szívével. Az eljegyzés felbontásának a hírére még a bátyja is e szavakkal fordult hozzá: „Öcsém, te elvesztél!" A igazi okot nem ismerték. Kierkegaardot nem bántotta, hogy őt ócsárolják, de fájt neki, hogy ártatlan jegyese szenved a sok szóbeszéd miatt. Naplója szerint az a tudat nyugtatta meg, hogy eljegyzése pillanatától annak felbontásáig úgy cselekedett, ahogy egy becsületes embernek cselekednie kell. Ekkor két hétre Berlinbe utzott, ahol meghallgatta Schellinget. Eredeti-

leg nagyobb útra indult, de tervét nem valósíthatta meg. Egész életében Berlin maradt a legtávolabbi pont, ahová eljutott.

Brandes szerint e szerencsétlen viszony lenne K. irodalmi munkásságának a megindítója. Höffding pedig a búskomorságot tartja K. óriási szellemi termelésének az okául. Most már csak egy célnak él: a keresztyén világ Sokratese akar lenni.

IV.

Első műve 1838-ban jelent meg, címe: „Af en endnu Levendes Papirer, udgivet mod hans Villie af S. Kierkegaard." (Egy még élő embernek az iratai, amelyet akarata ellenére S. K. ad ki.) E művében kiváló kortársát, Andersent, a híres meseköltőt támadja. Azt mondja, hogy Andersen nem költő, hanem csak költői alak, akit majd egy későbbi költő fog a költészetben felhasználni. E támadásáról Andersen[5]) azt jegyzi meg a naplójában, hogy K. kritizáló könyve oly nehéz nyelvezetű, hogy sokak szerint csak ketten olvaták el, Kierkegaard és ő.

A szelídlelkű és naív Andersent sokan élesen támadták és éppen ezért nem mutat hősiességre Kierkegaardnak e támadókhoz való csatlakozása, amit később meg is bánt. A búskomor emberek életükben sokszor tesznek ilyen érthetetlen lépést. A jólelkű Andersen nem vette szívére ezt a támadást, nem is haragudott támadójára, akivel többször találkozott Koppenhága uccáin és oly barátságosan beszélgetett el vele, mintha soha semmi se történt volna köztük.

E jelentéktelen munka után következett 1839-ben a már említett tudori értekezése. Közben naplóját, mely halála után nyomtatásban is megjelent, szorgalmasan írta s ez bizonyságot tesz komoly tanulmányáról, lelki harcairól és imáiról.

Esténként első emeleti nagy lakásának összes szobája ki volt világítva s ő fel-alá járt gondolkodva. Minden szobában volt egy íróasztal — készen papirossal és irónnal, hogy gondolatait ötleteit azonnal feljegyezhesse. Brandes szerint K. otthonában hozzáférhetetlen volt, az uccán azonban szívesen szóba állott mindenkivel, melegen érdeklődve sorsa iránt.

Első nagy műve 1843 február havában jelent meg, ennek címe: „Enten-eller". (Vagy-vagy). Álnév alatt adta ki ezt az 54 sűrűn nyomtatott ívre terjedő munkáját. A közönség azt hitte, hogy valami nevesebb régi író rejtőzik az álnév mögött. K. e nagy munkáját minden különösebb előtanulmány nélkül, 11 hónap alatt írta meg, ami szinte csodával határos. Brandes K. naplóiból igyekszik azt bebizonyítani, hogy jóval e munkájának a megírása előtt foglalkozott Kierkegaard annak gondolatával, tervével és beosztásával.

K. művei nehezen olvashatók. Lehman szerint csak a koppenhágai nyelvjárást jól ismerő ember élvezheti azokat igazán. Naplójában egy helyen azt mondja, hogy mintául az alexandriai Kelemen stílusát választotta, aki úgy írt, hogy kerülte műveiben a tudományos rendszert és arra törekedett, hogy műveit eretnekek meg ne értsék.

A mű megjelenésekor sokan azt hitték, hogy esztetikus élvezetet akar nyújtani olvasóinak. E tekintetben a benne előforduló rövid aforizmákat, valamint a „csábító naplója" című részletet kitünő alkotásnak tartották.

Az „Enten-eller" két főrészből áll. Az első részben „A" az esztetikus világnézet képviselője, míg a másik részben „B" az etikus világnézet szószólója.

E művében az esztetikus világnézet hiábavalóságáról akar meggyőzni, miközben az etikus világnézeten át a vallásos álláspontra vezet.

Amidőn az első részben az esztetikus világnézetet mesterien leírja, a fő vonásokat a diákéletből meríti.

„Az esztetikus világnézet álláspontján hiányoznak a határozott alapelvek. Az ezen a világnézeten állónak minden kérdésre ez a felelete: „Enten-eller" (Vagy-vagy), mert mindíg a körülmények szerint változtatja a nézetét. Neki fő az élvezet. Élvezethez pedig vagyon és műveltség szükséges, ez utóbbi nélkül nincs igazi finom élvezet. Az esztetikusnak függetlennek kell lennie. Ezen az álláspontón még a barátság is káros és unalmas, mert bizonyos esetekben függőviszonyba juttatja az embereket. Az embernek e világnézet mellett is érintkeznie kell az emberekkel, de ez az érintkezés olyan legyen, hogy az ember bármely pillanatban képes legyen azt megszakítani. Az esztetikus álláspont embere nem nősül, mert a nősülés függő helyzetet és lekötöttséget jelent. Szerelmeskedés azért lehetséges az esztetikus álláspontón is, csakhogy poetikusnak és finomnak kell lennie. Minél rafináltabb egy szerelmi történet, annál nagyobb az élvezet. De az élvezetes szerelmi viszonyban sem szabad sohasem elveszíteni a fölényünket és elragadtatni magunkat, sőt az igazi művészet abban áll, hogy a viszonyt bármely pillanatban félre tudjuk szakítani. Az esztetikus világnézet embere nem választ határozott hivatást, életpályát, mert ez is feszélyezheti az embert szabadságában és tulajdonképen lekötöttséget jelent. Az esztetikus ember legnagyobb művészete abban áll, hogy tetszése szerint tud emlékezni és felejteni!

A második részben az etikus álláspontón álló „B" bírálja „A"-nak esztetikus világnézetét. Azt mondja, hogy „A" álláspontja nagyon arisztokratikus és így csak nagyon kevés ember valósíthatja meg. A szépet tartva a legfőbb jónak, hamar csalódunk és meggyőződünk annak hiábavalóságáról. Ha pedig a hírben és dicsőségben keresünk élvezetet, akkor vétünk az esztetikus világnézet ellen, mert hír és dicsőség után törtetve, okvetlenül függő viszonyba jutunk az emberektől. Minden

élvezetnek, legyen az testi, vagy szellemi élvezet, kétségbeesés a vége.

Az esztetikus álláspont embere csak úgy mentheti meg a legbecsesebb részt, az egyéniségét, ha magasabb szférába emelkedik s ez az etikus alap, amelyen „B" él. Az esztetikus ember számára csak lehetőségek léteznek, míg az etikus ember számára csak feladatok. Az etikus ember első feladata, egyéniségének a kiképzése s ezzel annak az ideálnak az elérése, mely minden egyes ember lelkével adott. Ezt az ideált nem magát a világtól elkülönítő remeteként valósítja meg az ember, hanem a társadalomban élve azon a helyen, ahová őt a gondviselés állította. Az etikus ember mély összhangban tartja saját egyéniségének a művelését a közért való munkálkodással.

Az etikus álláspont okvetlenül az esztetikus felett áll, de ezért ezen az álláspontón is kétségbeesik az ember, mert egyénisége kiművelésénél oly tényezőt vesz észre, amely minden munkáját lehetetlenné teszi — s ez a bűn.

Az esztetikus és etikus álláspont felett áll a vallásos világnézet. Ennek a gondolatnak ad kifejezést K., amikor műve végén egy öreg jütlandi lelkész prédikációját közli arról az épületes gondolatról, hogy Istennel szemben soha sincs igazunk. Az etikus ember kétségbeesése a bűnbánatban jut kifejezésre, ez képezi a határvonalat az etikus és a vallási világnézet között. Az öreg jütlandi lelkész kifejezésre juttatja azt a Kierkegaard műveiben sokszor hangoztatott gondolatot, hogy csak az az igazság, amely épít s csak ez az igazság az egyes emberre nézve is." Ez az első nagy mű alapította meg Kierkegaard írói hírnevét. Folytatása ennek az a nemsokára ezután megjelent kisebb terjedelmű, de mélyebb tartalmú mű, amelyenek címe: „Frygt og Baeven". (Félelem és rettegés.) E munkájában az etikus világnézet felett álló vallásos világnézetet írja le. Ez Kier-

kegaardnak egyik legszebb és legmegragadóbb műve. Még Mynster püspök és Martensen[6]) is, akikkel pedig később éles ellentétbe került, örömmel olvasták e munkát és megdícsérték a szerzőjét.

„E művében Ábrahámot állítja elénk olyan férfiúként, aki megtette az elhatározó lépést a vallásos szféra felé. Etikus szempontból az a tette, amikor fiát megakarta gyilkolni, bűntény, vallásos szempontból azonban istentisztelet, amidőn kész volt fiát, Izsákot, Isten parancsára feláldozni. Ábrahám habozás nélkül a vallást választotta s megtörtént a nagy csoda, hogy éppen mivel a hitben a vallásit választotta, visszanyerte az etikait, mint újat, átszellemültet: nem kellett meggyilkolnia fiát, Isten visszaadta neki, hazavihette és örülhetett neki!"

Munkája bevezetésében ezt mondja: „Napjainkban senki sem áll meg a hitnél, hanem mindenki tovább megy. Arról kérdezősködni, hogy hová is mennek e továbbmenők, vakmerőség lenne, ellenben a finom érzés és a műveltség jele az, hogy felteszem mindnyájukról, hogy van hitük, különben nagyon különös lenne beszélni a továbbmenésről. A régi időkben másként állt a dolog. Akkor a hit is az egész életre szóló feladat volt, mert feltételezték, hogy a hit képességét nem lehet napok és hetek alatt elsajátítani. Majd később ezt mondja: „A hit nem esztetikus hangulat, hanem valami sokkal fenségesebb s mivel a lemondás az előfeltétele, nem közvetlen ösztöne a szívnek, hanem a lét paradoxonja." A hit ott kezdődik, ahol a tudás megszűnik. A műveltséget következőképen definiálja: „Mi a műveltség? Azt hiszem, az a tanfolyam, melyet az egyes oly célból végez el, hogy önmagát utólérje, aki pedig ezt a tanfolyamot nem akarja elvégezni, annak ugyan keveset használ, ha mindjárt a legfelvilágosodottabb században születik is."

Vannak-e Ábrahámnak a jelenben követői? Erre a kérdésre válaszolva arra is feleletet ad, hogy kik

a hit lovagjai. Nem a tanítók, hanem csak a hitvallók. Egy egyszerű ember példáján mutatja meg, hogy kik azok, akik megtették az elhatározó lépést Isten felé, hogy kik azok, akik igazán hisznek. E leírásnál egészen hű marad a protestantizmushoz, vagyis a Luther által keresztülvitt reformáció keresztyén élet tökéletesség ideáljához.

Az előbbi művet csakhamar követte a „Gentagelsen et Forsög i den experimentale Psychologie af Constanin Constantius" című munkája. (Ismétlés, próbálkozás a kísérleti psychologia terén.) „E műnek az a célja, hogy megakadályozza a hit felcserélését értéktelen szurogátumokkal s ezt akarva elérni, bemutatja a vallásos szférába való téves átmenetet. Az esztetikus ember előtt gyűlölt fogalom az „ismétlés", mivel az esztetikus álláspont embere minden ismétlést kerül, lévén az előtte unalmas. Az esztetikus világnézet szerint kerülni kell minden rendes hivatást, mert az bizonyos lekötöttséggel jár. Néha azért megpróbálja az ismétlést, mint bizonyos esetekben élvezetet nyújtó dolgot. Erre hoz fel példát. Constantin Constantinus Berlinbe utazik, hogy megpróbálja az ismétlés hatását. Odaérkezve látja, hogy minden megváltozott. Régi vendéglőse megnősült s emiatt nem kaphatja meg azt a szobát, amelyben első berlini tartózkodása alkalmával lakott. A változások izgatottá teszik. Megharagszik és hazautazik abban a tudatban, hogy ott nincs változás. Váratlanul otthon terem s ott meg éppen nagytakarítás van. Még dühösebb lesz és haragjában megállapítja, hogy ismétlés egyáltalában nem létezik."

„Ebben a művében K. az „ismétlés" alatt azt érti, hogyha az ember a szellemi élet (esztetikus, etikus, vallási) egyik alacsonyabb állápontjáról a magasabb álláspontra megy át, akkor mindíg magával viszi az alacsonyabb álláspont világnézetét is, csakhogy átszellemült alakban, úgy hogy ami az alacsonyabb állás-

ponton a növény növekedéséhez hasonlóan önkénytelen, vak és szükségszerű volt, azt a magasabb álláspontot úgy nyerjük vissza, mint egy magasabb, szabad egyéniség világának az elemét. A K. által felállított három szellemi álláspontból tulajdonképen csak kettő marad, mert az etikus álláspont csak átmenetet képez az esztetikus és a vallási álláspont között. Bemutatja annak az ifjúnak az esetét, aki az esztetikus álláspontról a vallásira akart átmenni, de kísérlete csődöt mondott. Beleszeretett egy leányba, de csakhamar észrevette, hogy az reánézve tulajdonképen teher. Ha távol volt tőle, eped utána s mivel költői tehetség volt, epedésének költeményeiben adott kifejezést, de ha a közelében volt, úgy érezte, hogy valami elválasztja őket. A leányka nem sejtett semmit, sőt örült a sok költeménynek s nem is gondolt arra, hogy ő csak eszköz, aki jegyesében felébresztette a költőt. A fiatal szerelmes mindezt közölte bizalmasával Constanstinus Constantinnal, aki azt tanácsolja neki, hogy oly ürügy alatt bontsa fel az eljegyzést, mintha méltatlan lenne a leányka szerelmére. A szerelmes ifjú elfogadja ezt a tervet, de nincs elég ereje és hidegvérűsége azt keresztül is vinni. Elhagyja jegyesét és titokban Stockholmba utazik. De nem tud felejteni. „Sápadt-e, meghalt-e, szomorkodik-e, elgondolkozott-e?“ folyton ezek a kérdések bántják. Nem tud megnyugodni. Az ótestámentomi Jóbhoz hasonlítja magát, akinek a barátai váltig azt bizonygatták, hogy nincs igaza, amióta hamuban ül és sebek lepik el a testét. Jóbhoz hasonlóan a fiatalember is ártatlannak tekinti magát és protestál az egész világ s minden skolasztikus bölcs ellen, ha az azt igyekszik bebizonyítani, hogy jogtalanul cselekedett. Mindíg jobban s jobban elmerül Jób történetében, könyvének minden szavánál úgy érzi, mintha lelke mélyéből szólna. Jóbnak az őt hibáztatókkal szemben végre is igaza lett. Az Úr szólott és visszaadta Jóbnak a boldogságát. Ez ismétlés. Hátha ő hozzá

is szól. Már-már arról álmodozik, hogy házasságra lép szíve imádottjával, amikor arról értesül, hogy imádottja már férjhez ment. Ez a lehető legjobb eset. Az ifjú visszatér önmagához és ez is „ismétlés". Az ideáljához már nem köti semmi, az eszme szolgálatába áll, költővé lesz, a vallásos álláspont, amelyre el akart jutni, időközben eltünt. Efelett gúnyolódik bizalmasan Constantinus és egész jogosan, mert ha a fiatalembernek mélyebb vallásos meggyőződése lett volna, akkor nem lett volna költővé. Mi is hiányzott tulajdonképen nála? A bűnbánata nem volt elég mély s ezért nem tudott búcsút venni minden mulandótól. Constantinus tulajdonképen nem érez együtt a fiatalemberrel, hanem csak érdekes példaként említi az esetét. Constantinus irónikus természet s az esztetikus álláspontón áll ugyan, de azért a magasabb iránt is vonzalmat érez."

E művében K. saját lelki élményeit írja le. Az ifjú ember az esztetikus világnézet maradványa K. lelkében s annak élményeit leírva mutatja meg, milyen lett volna az élete, ha az esztetikus világnézet uralkodott volna rajta.

Néhány hónap mulva ismét egy hónapi időközben két műve jelent meg: „Filosofiske Smuler" (Filozófiai morzsák) és „Om Begrebet Angst" (A félelem fogalma).

„A „filozófiai morzsák" című munkájában abból indul ki, hogy Sokrates miképen akarta az embert az igazság tudatára hozni. Abból a feltevésből indult ki, hogy minden emberben meg van az igazság, feladata tehát a lelki bába teendője, az emberben szunnyadó igazság életrekeltése. Sokrates e feltevése téves, mert az ember nem az igazsággal születik a világra. Egy Sokrateshez hasonló tanító feltárhatja előttünk bűnös voltunkat és azt, hogy nem ismerjük az igazságot, de ahhoz, hogy valaki nekünk az igazságot nyujthassa is, több szükséges, mint az, hogy valaki tanító legyen. *Az ember nem születik igazsággal.* Annak a pillanatnak, amely-

ben az ember az igazság birtokába jut, örökkévaló jellege van. A tanítvány az az ember, aki amikor az igazságot elnyerte, az igazság születésével új emberré lesz. Ezt a szivében végbemenő radikális változást nevezzük újjászületésnek. *A hazugságtól az igazság felé való fordulás: az újjászületés.* Az előbbi állapota felett érzett aggodalom tereli az embert a vallás felé, ezt nevezzük bűnbánatnak.

Az a tanító, aki az embernek az igazságot adja, maga az igazság, maga az Isten, aki szolgai állapotban jelenti ki magát (Jézus Krisztus, az istenember). Az a pillanat, amikor az ember engedi, hogy az új, az igaz megszülessen a lelkében, az örökkévalóság kezdete.

Ezt az ember nem képes felfogni s itt áll elő az észellenes, a paradox. Amikor az ember belátja azt, hogy képtelen ezt felfogni s ezért magát alárendeli annak, akkor keletkezik a hit.

A keresztyén hitben nem elég úgy mint Sokrates eljárásánál megtartani a tant és elfelejteni a tanítót, a hitben ragaszkodni kell a tanítóhoz, aki Isten, mert csakis ő adhatja meg az igazság elfogadásának a feltételét és egyúttal ember, mert csak mint ember léphet viszonyba az emberrel. Amennyiben a hit az értelem háttérbe szorulása és az egyéniség átadása a paradoxonnak, annyiban a tanítóval egykorú nemzedéknek épolyan a helyzete, mint a későbbinek, az előbbi époly könnyen juthat a hithez, mint az utóbbi. A későbbi nemzedéknél abban van a veszély, hogy a történelmi tudást, a valószínűség számítást összetévesztjük a hittel. Az egykorú nemzedék veszedelme az, hogy Isten életére, külső fellépésére néz, a közvetlenül utána következő nemzedék felvilágosítást kér a még élő kortársaktól, az a nemzedék pedig, amely 1843 év mulva él, a történelmi adatokhoz ragaszkodik és talán utal azokra a következményekre és hatásokra is, amelyeket a paradox okozott a közbeeső századokban. De mindez a történelmi tudáshoz tar-

tozik és semmi köze sincs a hithez, legfeljebb annyiban, hogy elhomályosítja a hit egyedülálló helyzetét és hitnek tünik fel. Minden nemzedéknek tehát lényegében egyforma az eshetősége, hogy hívővé lehessen: el kell fogadnia Istentől nemcsak az igazságot, hanem az igazság elfogadásának a feltételeit is, miután megnyiltak a szemei és látja, hogy nem az igazságban, hanem a bűnben leledzik.

A „Begrebet Angst" című művében a bűnt nem a szentírás s nem az egyház tanítása alapján tárgyalja, hanem pszichologiailag. „Leírja a félelem különböző nemeit. Félelem nélkül nincsen hit. Minden bűnt félelem előz meg és félelem követ. A félelem halálának pillanatában születik a hit. A legveszedelmesebb állapot az, amikor úgy az egyes ember, mint egy egész kor nyugodtan él minden félelem nélkül, (Efez. 4. 19.) és az abszolút szellemtelenségbe sülyed, mivel a félelem mindig annak a jele, hogy az ember tudatában van szellemi lény mivoltának és nem züllött le a teljes baromi állapotba. Amíg az ember szellemi lény, a félelem soha sem tűnik el, hanem mint a hitelező várakozik és sohasem szünteti meg a követelését. E követelést öntudatunkba kell hozni. A félelem neveli hitre az embert s a hitnek segélyével jut az ember arra, hogy megnyugodjék a gondviselésben."

A két előbbi műhöz csatlakozik Kierkegaard „Forord" (Előszó) című műve, ebben nem foglalkozik vallásos gondolatokkal. Brandes ezt a munkát tartja a legkiválóbbnak K. kis művei közül.

Összes eddigi műveinek az összefoglalását adja a „Stadier paa Livets vej" (Álláspontok az élet útján) című munkája. Szól benne a három álláspontról: az esztetikus, ethikus és vallásos világnézetről. Ügyesen ismerteti ezeknek az álláspontoknak az átmenetét is. Egyesek szerint K.-nak ez az egyik legművészibb alkotása. Monrad szerint kétszer kell átolvasni ezt a munkát, hogy az ember igazán beleélhesse magát annak a szépségeibe.

Írói munkásságának az első korszakát az „Afsluttende uvidenskabelige Efterskrift" (Befejező nem tudományos utóirat) zárja le. Ebben a korában érvényben levő életnézeteket és rendszereket bírálja. A keresztyénséget nem szabad sem naturizálni, sem leszállítani. Az egyforma magasságban áll a legműveltebb és a legegyszerűbb ész felett. A keresztyénség felett meg kell botránkozni. A hit nehéz dolog, a paradox abszolút követelmény. A hit mindíg csak a megbotránkozáson jön létre. A keresztyénség követelményét nem szabad lejjebb szállítani. Inkább az őszinteség kell a keresztyénségnek, mint az ide-oda való ingadozás."

Jensen K. írói munkásságának erről a szakáról ezt mondja: „K. olyan korban írt, amelyben könnyen vették a keresztyénséget, oly könnyen, hogy mindenkit annak tekintett és felhívott a feladat nehézségének eltüntetésével arra, hogy a tornyot számítás nélkül építse fel. Ez ellen emelte fel a szavát, ez az ő érdeme, ennyiben útmutatója minden későbbi kornak, ha a keresztyénséget ilyen hitvány áron akarják árúba bocsátani. Igaz, egyesek, amint azt előre megjósolta, munkáit olvasva megbotránkoztak és félreálltak. De jobb az őszinteség, mint az ide-oda való ingadozás."

Brandes szerint K. műveinek igen nagy volt a hatása Dániában. Sajnálkozik, hogy ez a zseni egy ilyen kis nép körében született, de hiszen épp ennek a népnek az élénk szellemi élete és lelkivilága járult hozzá e vallásos zseni fejlődéséhez. Spanyolországban másféle zsenik születnek, ott elképzelhetetlen egy Kierkegaard! Höffding,[7]) a híres dán filozófus szerint Kierkegaard írói munkásságának ebben az első szakában bizonyos tekintetben öszehasonlító életfilozófiát ad. Ő csak két korszakot különböztet meg írói munkásságában: az elsőben (1843—1846) a lét spekulatív, esztetikus elhomályosítása ellen veszi fel a harcot, a másodikban pedig (1840—1850) a keresztyénségnek az egyház által való enyhe kezelése

ellen emeli fel a szavát. A nagy filozófus teljesen figyelmen kívül hagyja az 1846—1849-ig terjedő időt, amikor K. mély és építő keresztyén írói munkásságot fejtett ki. Írói hivatását különösen abban látta, hogy megvilágította a keresztyén világnézetet és ezt oly módon tette, hogy annak minden világnézetre jelentősége van. K. ismeretelméletének nagyságát mutatja az a komolyság, amellyel a gondolkozásnak a személyes élettel való összefüggését felfogta. Bizonyos hellén elem található nála. Az absztrakt gondolkodástól és a kontemplációtól vissza akart térni a személyes, az existenciális gondolkodásra. Kierkegaard kivezette az eszméket a kontemplációból az életharc küzdelmébe és nyugtalanságába s megmutatta nekik azt az arénát, ahol a „lényeges" ismeret érvényessége megállhatja a próbát. Ha nem lett volna nála dogmatikus akadály, inkább jutott volna egyetemes jelentőségre. De hát vallásos motívumok nélkül Kierkegaard el sem képzelhető. A „dogmatikus akadály" megvolt Luthernál is és mégis minden téren érezhető a hatása, nélküle bizonnyára Höffding sem adhatta volna elő szabadon mélységes filozófiai gondolatait.

Irodalmi munkásságának az első szakaszában bámulatos Kierkegaard termőképessége. A három év alatt megjelent művei 145 nyomatott ívet tesznek ki. Szinte csodálatos, miként birta gyenge szervezete ezt az óriási munkát. Naplója szerint idegfeszítő munkája közben, amikor csak tehette, légfürdőt vett és hosszú, gyors kocsiutakat tett Koppenhága kies vidékén. Ezt az írói termőképességét látva, megértjük naplójának e szavait: „És ha arról beszélnek, hogy a földi szerelem beszédessé teszi az embert, akkor mennyivel inkább azzá teszi az embert a Te feléd irányított szeretet, óh Isten, aki az ember száját azért alkottad, hogy beszélhessen."[8])

Kierkegaard azt hitte, hogy ezzel befejezte írói

munkásságát, költői hivatását, mert megmondta kortársainak azt, amit megmondani szükségesnek tartott. Meg akart pihenni és életének hátralevő idejét lelkészkedéssel akarta eltölteni egy csendes, félreeső jütlandi faluban.

Ezt a tervét előadta atyja barátjának, Mynster püspöknek, akihez kegyelet és tisztelet fűzte, akivel szemben azonban ekkor már kételyei is voltak. Mynster melegen ajánlotta neki, hogy gazdag lelkivilágát a gyakorlati lelkészkedés terén érvényesítse. Egyik életrajzíró szerint Mynster csak azért ajánlotta K.-nak a lelkészkedést, hogy megszabaduljon a nyugtalan és forrongó embertől. Ez azonban csak puszta feltevés.

Nagy fordulatot jelentett volna K. életében a gyakorlati falusi lelkészkedés, ha megismerte volna a falut s azzal együtt az intézmények és tradiciók hatását az egyénre, a családi életre, a népre. Egész életpályája más lett volna, ha nem marad tovább Koppenhágában, mert akkor nem jött volna összeütközésbe a „Corsar"-ral és nem lovagolta volna bele magát a „mártir" elméletbe, amely oly végzetes hatással volt reá.

Nem lépett a gyakorlati lelkészkedés terére, mert félt, hogy ugyanolyan csalódás éri majd, mint az eljegyzése alkalmával. Naplójában ez alkalommal is említést tesz a „bűné"-ről, amelyről ha a nyilvánosság tudomást szerzett volna, állásáról kellett volna lemondania. Irodalmi munkássága meglehetősen apasztotta atyai örökségét. Legutolsó terjedelmes munkája is 1200 tallérba került és csak 60 példány kelt el belőle. Valami ellenállhatatlan vágy vonzotta az íróasztal felé. Ha két-három napig nem írt, nyomást érzett a fejében. Ha a tollat forgathatta, még búskomorságában is megkönnyebbülést érzett.

Megmaradt tehát független írónak s hűen kitartott e nehéz hivatása mellett.

V.

Írói tevékenysége első szakának a végén K. hírnevének tetőpontján állott. A kritikusok nagyrészt elhallgattak. Különc léte ellenére is nagy tiszteletnek örvendett Koppenhágában. A közönség szerette, mert ez az otthonában hozzáférhetetlen író az uccán mindenkivel szivesen szóba állott. Különösen az u. n. alsóbb néposztályt szerette. Ez a különben szerény ember bizonyos tekintetben tekintélynek érezte önmagát. Óriási írói tevékenységét önzetlenül fejtette ki, mert művei nem hoztak neki hasznot, sőt azoknak kiadása nagy anyagi áldozatba került. De azután jött a nagy fordulat, amikor az addig általánosan tisztelt író minden tekintélyét elvesztette s gúny és szánalom lett az osztályrésze.

A negyvenes években Dániában nagy hatalomra tett szert a „Corsar" (Kalóz) című lap, amelyet egy bizonyos Goldschmidt szerkesztett. Tulajdonképen élclap volt, ügyes karikatúrák díszítették. Előfutárja a pár évtizeddel később Európa minden nagy városában elterjedt olcsó utcai lapoknak. Ügyesen és kíméletlenül tudott támadni. Féligazságokkal és nagyításokkal bármi áron szenzációt keresve s a tömeg szenvedélyének ügyesen hízelegve, egyre több előfizetőt szerzett. A legbuzgóbb előfizetői a házmesterek voltak, de azért Brandes szerint az uraságok is olvasták. Oly ügyesen tudta kiválasztani és odadobni áldozatait a tömegnek, hogy mindenki rettegett e félelmetes író tollától és lapjának kíméletlen karikatúráitól. A társadalom romlottságából táplálkozott ez az orgánum, amint abból táplálkoznak e lapnak irányát és szellemét követő udódok Európa majdnem minden országában. Dániában akkor még szokatlan volt a lap éles hangja, de lassanként kíváncsiságból és gyávaságból beletörődtek az új helyzetbe. A rendőrség hiába igyekezett a lap rágalmait megtorolni, mert szerzőként börtönbüntetésre vállalkozó fizetett emberek jelentkez-

tek. Komoly emberek megszégyenítőnek találták, hogy ez irodalmi kalóz ellen senki sem mer fellépni és garázdálkodásának végetvetni. Egymás között, zárt körben sokszor emlegették, hogy mégis csak megalázó az a körülmény, hogy Dánia egy egész művelt társadalma „egy zsidónak" igája alatt nyög. Egy-egy újabb botrány alkalmával ismételten felmerült a szándék, hogy valamit tenni kell a társadalom tervszerű lerombolásának a megakadályozására. De ki lesz az az elszánt és bátor férfiú, aki e rettenetes harcot felveszi és kiteszi magát a „Corsar" (Kalóz) által felizgatott tömeg gúnyjának, gyűlöletének és gonoszságának?

Kierkegaardnak megvolt a maga véleménye a „Corsar"-ról, bár őt sohasem támadta, sőt egy művét halhatatlannak nevezte. Ez alkalomból írja naplójába a következőket: „[9]) Sing sang reches Tubalkain — ami annyit jelent: kegyetlen és vérszomjas Kalóz, leghatalmasabb szultán, te, aki az ember életét bolondságként tartod kezedben, engedd magadat részvétre indítani velem szemben, rövidítsd meg fájalmaimat — ölj meg, de ne tégy engem halhatatlanná! Hatalmas szultán, gondold meg gyors felfogású eszeddel, mit jelentene az, ha a legrosszabb azok közül, akiket te megöltél, belátná, hogy mit jelent a halhatatlanság, különösen a „Kalóz" bizonyítványának a segítségével! De mindenekelőtt ne mondd, hogy én soha nem halok meg. Ölj meg, hogy mindazokkal élhessek, akiket agyonütöttél, de ne üss agyon azzal, hogy halhatatlanná teszel engem. Milyen kegyetlen kitüntetés, hogy senkit sem indíthatok meg ezzel a jajveszékeléssel: ez az én halálom, öngyilkos leszek, mert mindnyájan nevetve mondják majd: nem halhat meg. Óh engedd, indítsam meg részvétedet, állítsam meg magasra emelt kegyetlen kegyelmedet: ölj meg engem is, mint ahogy megölted a többieket mind." Ez a felhívás nem jelent meg, de Kierkegaard lelkében elhatározta, hogy fellép a „Corsar"

ellen. Többször figyelmeztette a lap szerkesztőjét, hogy hagyja abba a szerkesztést, de Goldschmidt csak mosolygott a jámbor óhajon. Mikor a szóbeli felszólítás eredménytelen maradt, K. azt hitte, hogy írói tekintélyével, erős tollával legyűrheti a koppenhágai társadalom és hazája e veszedelmét. Számított arra, hogy a felveendő küzdelemben minden tisztességes ember őt fogja támogatni. A híres pszichologus nem ismerte az embereket. Nem tudta azt, hogy számos „tisztességes ember" a külső tisztesség örve alatt sokszor gonosztevő jellemet rejteget magában és a gonosztevőktől csak abban különbözik, hogy hidegen számít és csak ott érvényesíti gonosz jellemét, ahol az nem járhat veszéllyel és kockázattal. Nem ismerte az irígy és kárörvendő embereket, akiknek nagy lelkiörömet okoz, ha oly férfiakat támadnak meg a vakmerő támadók, akikhez — érezve lelki és erkölcsi fölényüket — ők maguk közeledni sem mertek. Nem ismerte a társadalom végtelen gyávaságát, amely, amint a történelemben annyiszor láthatjuk, szervezetlenül sohasem tud bátorságot mutatni.

De tévedett K. akkor is, amikor azt gondolta, hogy képes e harcra. Nem született polikai harcosnak. Mély belső élete és gyenge fizikuma sem volt alkalmas erre. Amint nem ismerte önmagát, úgy tévesen ítélt meg másokat is e tekintetben, köztük Mynster püspököt is, akik személyesen nem akartak ilyen harcba elegyedni, mert átérezték az evangéliumnak e szavait: „Ne adjátok azt, ami szent, az ebeknek, se gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé, hogy meg ne tapossák azokat lábaikkal és nektek fordulván, meg ne szaggassanak titeket." (Máté 7, 6.)

De nem ismerte az ellenfelét sem, aki anyagi létéről lévén szó, nem volt válogatós az eszközeiben. A harc ellenfelére nézve nem járt kockázattal, sőt üzleti szempontból még előnyös is, mert lapját csak érdekessé teszi azzal, ha nem közönséges vadra vadászik.

Nem tudta, hogy nincs az embernek gyengébb, törékenyebb tulajdona e világon, mint az u. n. „népszerűség“ és hogy arra támaszkodva nem szabad harcba indulni.

A harc hamarosan megkezdődött. „Gaea esztetikus évkönyvben“ Möller cikke tévesen bírálta Kierkegaardnak „Stádiumok az élet útján“ című művét. E szerint különösen a műnek „Egy csábító naplója“ című részlete inkább esztetikus élvezetet nyujt az olvasójának. K. azt sejtette, hogy Möller összeköttetésben áll a „Kalóz“ szerkesztőjével, ezért a „Faedrelandet“ című lapban erős gúnnyal válaszolt a kritikára, azt mondva, hogy egyszer már ő is szeretne a „Kalózba“ jutni, mert lealázó egy íróra, ha csak őt kíméli meg. A „Kalóz“ nemsokára teljesítette K. óhaját. Gúnyos cikkének a címe ez volt: „Miként keresi egy vándorló filozófus a „Kalóz“ vándorló valóságos szerkesztőjét.“ Az ügyes karikatúrából mindenki tudta, hogy K.-ról van szó, aki ismét a „Faedrelandet“-ben válaszolt élesen. Olyan lapnak mondotta a „Kalóz“-t, amelyben épp úgy meg lehet rendelni egy cikket, mint a verklisnél valamely darabnak az eljátszását, majd pedig egy prostituált nőhöz hasonlította a lapot.

E perctől kezdve K. állandó alakja lett a „Kalóz“-nak. Nevetségessé tette, gúnyverseket írt róla. Háromnegyed évig tartott ez az állandó meghurcolás egészen addig, amíg Goldschmidt 1846 okt. 2-án le nem mondott a „Kalóz“ szerkesztőségéről.

A „Corsar“ (Kalóz) nevetségessé tette K. műveinek egyes alakjait, kigúnyolta K. vézna alakját, ruházkodását és esernyőjét, amelyet mindíg, még verőfényes, derült időben is magával hordott. A tömeg élvezte a csúfolódást. Az inasok ujjal mutattak K.-ra s nem egyszer kiáltották felé első nagy művének a címét: „Enten-eller“. Már az előkelőbb emberek sem mertek vele szóba állni az uccán, mert féltek, hogy ők is bele-

kerülnek az ujságba. Ha a kávéházban megjelent, mindenki azt figyelte, vajjon kezébe veszi-e a „Corsar"-t. Akár kezébe vette a lapot, akár nem, mindenképen megszólták. Már-már attól félt, hogy a tömeg az uccán bántalmazni fogja, de erre nem került sor.

A gúnyolódás és a csúfolódás záporában azt látja, hogy senki sem fogja a pártját. Az emberek nyiltan és titokban elfordulnak tőle. Jót nevetnek rajta — ő pedig szenved. Különösen a nép gyűlölete esett rosszul neki, egy későbbi művében erre vonatkozólag mondja: „Igazán sohasem voltam életemben „előkelő". Magam is alacsony sorsból származva, szeretem a közönséges embert, vagy amint szeretik mondani: „az egyszerű néposztályt — és pedig azért szerettem, mert abban örömömet találtam. Éppen ez a néposztály volt az, amelyet ellenem uszítottak, amellyel elhitették, hogy előkelő vagyok, pedig ha valóban előkelő lettem volna, akkor ez meg nem történhetik".

A harcban Goldschmidt lett a győztes, annyira sikerült neki a szemtelenségig merész gúnyolódásaival nap-nap után lerombolni K. tekintélyét, hogy már az egyetemi ifjúság is gúnyolódott a nagy iró felett, egyik diák működvelő előadáson szerepeltették a karikatúráját „Sören Kirk" elnevezés alatt.

Naplójában keserűen kifakadt a „Corsar"-féle sajtó ellen, azt mondva, hogy olyan kis országra, mint Dánia, veszedelmes az ilyenfajta sajtó meghonosulása és elterjedése. Az ilyen sajtó rágalmaival és ferdítéseivel naponkénti lélekgyilkosságot végez, e gyilkosságok áldozatainál csődöt mond a legmélyebb orvosi tudomány, mert nem tudja megállapítani a halál okát. Ez a sajtó már is megteremte gonosz gyümölcsét: a csőcseléket, amely eddig hiányzott Dániában. Nagy államok még csak elbirják az efajta sajtót, bár ott is túlkiméletesek e veszedelmet jelentő sajtóval szemben. Helyesen figyelte meg a hatalomnak e tekintetbeni állásfoglalását, amikor

ezt írja a naplójába: „Beszélj egy francia vagy angol államférfiúval — egy Guizot, Lamartine-nal, beszélj vele arról, amit irodalmi prostituciónak mondanak az európai államokban s bizonyára hallani fogod tőlük: „Ne nyúljunk kérem ehhez, mert ez tulajdonképen „partie honteuse", szükséges rossz." Egyre jobban megútálja a minduntalan hangoztatott népképviseletet, mert úgymond, hová jut az ország, melyet a Goldschmidtok által bármerre vezethető tömeg kormányoz.

A sajtóval szemben époly kíméletlenek a kifakadásai, mint később az államegyházzal szemben. A napi sajtóról mondja: „A sajtó tulajdonképen azzal semmisítheti meg az egyéniséget, hogy egy gyáva gazember leülhet és névtelenül írhat ezreknek! Minden személyes fellépésnek, minden személyes hatalomnak meg kell előtte állnia. Nagyon érdekelne, ha erről a dologról beszélhetnék Sokratessel."

A sajtó szerinte a legromlottabb szofizma, mellyel a gonosz elv a világba lépett. A sajtó visszaélése robbantotta fel Dániát. Ha a sajtónak cégtáblája lenne, akkor arra ezt kellene felírni: „Itt demoralizálják az embereket a lehető legrövidebb idő alatt, a legnagyobb arányokban, a legolcsóbb áron." — „Isten jól tudja, hogy nem vagyok vérszomjas és van bennem Isten előtti felelősségtudat, mégis Isten nevében magamra venném a felelősséget, hogy tüzet vezényeljek, ha előbb a leggondosabb lelkiismeretességgel megállapíthatnám, hogy nincs senki más a fegyverek előtt, csak csupa zsurnalista." Olyan egyesületnek a felállítását ajánlja, amelynek tagjai teljes absztinenciát fogadnak a hírlapolvasástól, mert szerinte az e fajta önmegtartóztatás sokkal fontosabb lenne az antialkoholizmusnál.

Kierkegaard e küzdelemben mártírnak tekintette magát, ekkor vert vallásos felfogásában egyre mélyebb gyökeret az a meggyőződés, hogy a keresztyénség lényege a mártírium, az a szenvedés, amelyet azért vettünk

magunkra, hogy követhessük a megváltó nyomdokait. Szerinte a mártírium az egyedüli kifejezője a keresztyéninek. Ezt a gondolatot túlhajtja és ez a gondolat lesz az okozója tragikus végének. A mártírium minden bizonnyal egy magasabb megnyilvánulása a hit bensőségének. Krisztus azonban nem kívánta, hogy követői a mártíriumot tekintsék az egyedüli célnak, mert a hozzá való hűséget és az istenfélelemből és szeretetből eredő szeretet cselekedeteit másként is van alkalmuk tanusítani. Mihelyt keresi az ember a mártíriumot, az mindjárt elveszti az értékét. A mártíriumhoz is hivatás és kegyadomány kell, mely nélkül az csak hiúság és teljesen értéketlen. (I. Kor. 13, 3.) Kierkegaard nem volt a Goldschmidttal folytatott harcban mártír, a harcot ő kezdte és pedig elég kíméletlenül, mert a saját tekintélyében volt elbizakodott. Meggondolatlanul oly harcba kezdett, amelyhez nem értett, márpedig oktalanul elfecsérelni az Isten által nekünk adott erőt és adományt nem mártírim, hanem bűn. Elismerjük, nemes intenció vezette, de mégis túlbecsülte az erejét, amikor azt hitte, hogy legyűrheti a veszedelmes sajtó Góliátját.

A „Corsar"-ral folytatott harca után sok ember iránt elhidegült, különösen viselkedett sokakkal szemben. Annyi bizonyos, életünk kritikus perceiben ismerjük meg az embereket, de ennek a megismerésnek nem szabad túlnagy értéket tulajdonítanunk és nem szabad túlszigorúan elítélnünk a „Pétereket", mert az ember nagyon gyenge lény.

A harc befejezése után írja naplójába a következő sorokat: „Állandóan az volt a szándékom, hogy megerőltető írói munkásságom után, elvonulok egy félreeső csendes falusi paplakba, hogy vezekeljek bűneimért és azért, amit személyesen vétettem. Ezért különítettem el magamat oly abszolút módon az irodalomban. Most azonban azt tartom, hogy hivatásom megmaradni a kijelölt helyemen, a nekem adott erőket felhasználni

és vezeklés helyett a számomra kijelölt helyet betölteni."

Kierkegaard újra kezébe veszi a tollat, egyelőre nem ír álnevek, hanem a saját neve alatt. Megkezdődik irodalmi munkásságának második korszaka.

VI.

A „Corsar"-ral folytatott harc alatt sokat írt naplójába a tömegről. Ezek a gondolatok azért is érdekelnek bennünket, mert világosan mutatják, hogy K. életének végén mennyire ellentétbe jutott önmagával s mennyire jogosult az a feltevés, hogy a kimerült és felbomlott idegzetű Kierkegaard nem az igazi s e keresztyén Nietzschenek az utolsó cselekedetét, pszichopatikus tünetként kell elbírálnunk.

A tömeg szerinte mindíg a valótlanság, mert a tömeg mindíg felelősség nélküli, vagy legalább is gyöngíti az egyes ember felelősségét. A tömegnek nincs keze. Valótlanság azt állítani, mintha a tömegnek bátorsága lenne, a leggyávább embernek is több bátorsága van, mint a tömegnek. A tömeg valótlanság. Azért alapjában senki sem veti meg jobban emberi mivoltát, mint az, aki a tömeg élén áll. Krisztust azért feszítették keresztre, mert nem akart a tömeggel dolgozni (bár mindenki felé fordult), mert semmiféle irányban sem akarta a tömeg segítségét igénybevenni, mert az igazság volt ő az egyes ember életében. A tömeg megnyeréséhez nem kell nagy művészet, csak hazugság és az emberi szenvedélyeknek egy kis ismerete.

Személyes tapasztalatok alapján tehát elég világos nézete volt a tömegről. Az egyes embert tudta értékelni, talán az egy Goldschmidtet kivéve, kiről naplójában egy helyen azt írja, hogy reá nézve erkölcsi halott. Goldschmidt, amint később látni fogjuk, másként vélekedett ellenfeléről.

A természettudományról, mely éppen ekkor kezd új hatalmasságként fellépni, naplójában nagyon megvetőleg nyilatkozik: „Az, ami napjainkban „tudomány" elnevezés alatt legjobban virágzik (különösen a természettudományok) tulajdonképen nem tudomány, hanem csak kíváncsiság. Minden romlás végtére is a természettudományokból fog eredni. Sok bámulója azt hiszi, hogyha vizsgálatot végez a mikroszkopon, az tudományos komolyság. Csodálatos babona a mikroszkop, a vele végzett megfigyelések csak komikusabbá teszik ezt a kíváncsiságot. Ha valaki egyszerűen és mély értelemmel mondja: nem láthatom puszta szemmel, miként jöhet létre egy bizonyosság, hát az rendjén van. De ha mikroszkopot tesz a szeme elé s néz, néz, tovább néz — és még sem látja azt, akkor az komikus s még nevetségesebb, ha azt komolyságnak mondják. Ha a mikroszkop feltalálását szórakozásnak, időtöltésnek tekintik, az még csak hagyján, de komolyságnak nevezni: végtelen ostobaság. Még a könyvnyomtatás is szatírikus találmány, mert Uram Isten, talán nyilvánvalóvá lett az, hogy olyan sok embernek van igazán valami mondanivalója. Ez a csodálatos találmány segítette elterjeszteni azt a sok ostobaságot, amely különben másként már születésekor meghalt volna. Ha Isten bottal a kezében járna körül, akkor elsősorban azokra a komoly megfigyelésekre ütne rajta, amelyeket mikroszkop segítségével végeztek. Isten a botjával kivert volna minden képmutatást a természettudósokból. Képmutatás azt mondani, hogy a természettudomány az Istenhez vezet. Bizonyára előkelő módon vezet Istenhez, csakhogy az nem sokat ér. Azt, hogy a természettudós ilyen esetben képmutató, könnyen be lehet bizonyítani. Mert ha esetleg azt mondanók neki, hogy minden embernek a lelkiismeretében van Luther kis kátéja, akkor a természettudós az orrát fintorítaná. Ő az Istent előkelően rátartós szépséggé akarja tenni, olyan szatanikus művésszé, akit nem mindenki képes megérteni,

de álljunk meg, az isteni, az egyszerű, senki, senki sem értheti meg és a legbölcsebbnek is épp oly alázattal kell vele szemben állnia, mint a legegyszerűbb embernek. Ebben van a szokratikus tudatlanságnak a mélysége, az embernek szenvedélyesen le kell mondania minden kis városi tudásról, egyszerűen tudatlannak kell lennie Istennel szemben, meg kell tagadnia azt a látszatot, mintha mégis volna valami ember és ember közt azzal, hogy megfigyeléseket csinál a mikroszkoppal. Ezzel szemben Goethe, aki nem volt vallásos szellem, gyáván ragaszkodott ehhez a differenciális tudáshoz.

De különösen veszélyes az ilyen tudományosságnak a szellemi téren való alkalmazása. Hadd foglalkozzék ilyen módon növényekkel, állatokkal és csillagokkal, de az emberi szellemmel ilyen módon foglalkozni blaszfémia, amely csak gyöngíti az etikus és vallásos szenvedélyt. Bizonyára sokkal okosabb dolog enni, mint mikroszkopiailag spekulálni az emésztés felett. Istent imádni pedig nem annyit jelent, mint enni s nem is kevesebb az, mint a megfigyelések, hanem az abszolút legfelsőbb valami."

Mit szólna K. a természettudományos módszer mai alkalmazásáról a keresztyén theologia terén, amikor a „tudomány" lett itt is a fődolog. A természettudománynak ez a megvetése nála egyoldalú és részben tudatlanságon alapszik. A természettudományról anélkül beszélt, hogy foglalkozott volna vele. Könyvtárának kétezer kötete között csak két természettudománnyal foglalkozó művet találtak.

A nehéz megpróbáltatás napjaiban egyre jobban a vallás kérdései felé fordul egészen addig, amíg az 1848-as események a vallás terén is egészen félszeg irányba nem terelik.

*

1846 tavaszán Berlinbe utazik. Naplója épp ez idő tájt sok imát tartalmaz, melyek mély vallásos lelkülete-

ről tesznek tanubizonyságot. Érdekes naplójának alábbi kicsiny, különálló jegyzete: „Heterodoxan azt kell mondani: a megtérés megelőzi és feltételezi a bűnbocsánatot. Ortodoxan azt kell mondani: a bűnbocsánat megy elől és megerősíti az embert abban, hogy igazán megtérjen."

Kierkegaardnak „Opbyggelige Taler i forskjellig Aand" (Épületes beszédek különféle szellemben) című műve 1847-ben jelent meg. A mű három részre oszlik: az első rész egy alkalmi beszéd (Egy gyónási beszéd új kiadásban is, 130 sűrűn nyomtatott lap). A második rész két beszédben arról szól, amit a mező liliomától és az égi madaraktól tanulunk. A harmadik rész a szenvedések evangeliumáról szól hét beszédben.

„Az első részben Jakab apostolnak ebből az intelméből indul ki: „Szenteljétek meg a szíveteket ti kétszínűek!" Nem szabad két úrnak szolgálnunk. Ennek a követelménynek akkor teszünk eleget, ha igazán akarjuk a jót, mert csak ez lehet az, ami megmarad az örökkévalóságban is. A jót akkor szeretjük igazán, ha készek vagyunk a jóért mindent feláldozni és el szenvedni.

A második részben arról szól, hogy a mező liliomaira és az ég madaraira tekintve (Máté ev. 6. 24—34) megtanuljuk a megelégedést emberi mivoltunkkal, mert minden világias aggodalom onnan ered, hogy az ember nem elégszik meg azzal, hogy ember. De tekintsük Krisztus e szavait: „Ha pedig a mezőnek füvét, amely ma van és holnap kemencébe vettetik, így ruházza az Isten, nem sokkal inkább-é titeket, ti kicsinyhitűek?" (Máté 6, 30.) Mily fenséges gondolat tehát, hogy emberek lehetünk, akik Isten képére teremtettünk és nagy ígéretet nyertünk, amelynek elnyeréséhez az szükséges, hogy egyet akarjunk: Istennek szolgáljunk és egyedül csak neki."

Választanunk kell Isten és a mammon között.

A választás néha nagyon nehéz, de ez a követelmény. Isten országát kell egyedül keresni, a többi azután megadatik.

A harmadik rész a szenvedés evangéliumáról szól. A szenvedés azért értékes nagyon, mert az örökkévalóságra nevel. Bármi érjen az élet útján, mely nem csak nehéz, mert a keresztyénnek tulajdonképen a szenvedés az igazi út s bármily kevéssé tudjuk is megérteni azt, ami bennünket az élet útján ér, menekülnünk kell ahhoz a tudathoz, hogy az Isten szeretet és vigaszt nyerünk abban a tudatban, hogy az Úr Jézussal egy időben kekeresztrefeszített gonosztevővel mondhatjuk: „mi mindíg méltó büntetésünket vesszük." (Luk. 23, 41.) Az utolsó beszéd az apostolok cselekedeteinek e szavairól szól: „Ők annak okáért örömmel menének el a tanács elől, hogy méltókká tétettek arra, hogy az ő nevéért gyalázattal illettessenek." A hitet vallani a régi időben veszedelmes dolog volt. Azért nagy becsben tartották az úgynevezett hitvallókat. Valjon ma más-e a helyzet? A különbség mindenesetre az, hogy a régi időben Krisztust vallani annyit jelentett, mint vallani őt a pogányok közt anélkül, hogy az ember elítélte volna őket. Most azonban, amikor az embert úgynevezett keresztyének veszik körül, Krisztust vallani nem jelenti tanainak a pogányok között való hirdetését, hanem el kell ítélnünk környezetünket, amely keresztyénnek mondja magát. Valjon mindíg szakadatlanul kell-e vallanunk Krisztust? Ezt mindenkinek a lelkiismeretére kell bíznunk, de annyi kétségkívül szükséges, hogy meggyőződésünket mindíg emberfélelem nélkül kell vallanunk. De van egy veszély is: a kicsinyesség félelme a hasonlóakkal szemben. Ez az eset éppen ellenkező az apostolokéval szemben. Egy fiatalember alaposan tanult és azt hiszi, hogy a világ is úgy él. De megismeri a világot és rájön arra, hogy nagyon tévedett, mert a világban gyűlölik az igazságot és üldözik az igazság tanuit. Mit csinál ez az ifjú? Fel-

ébred természetfeletti erőkkel a bátorsága, dicsőségét látja abban, hogy a világ kigúnyolja őt. Ugyanígy tesznek az apostolok, de nem kihívó elbizakodásban, hanem alázatosan. Az apostolok jellemzése sokkal erősebb korholó beszéd a világ felett, mint az összes prófétai dörgő beszédek. Közben oly sokáig használták e szavakat, hogy azt hiszik, valami általánosat fejeznek ki e szavak s ha valaki kész áldozatot hozni egy ügyért, azonnal fantasztának és elfogult embernek mondják. Innen pedig még hosszú az ugrás az apostolihoz. De hát az apostolok oly magasan állnak-e felettünk, hogy senkinek sem szabad az összehasonlításra még csak gondolni sem? Lehet, de akkor ne dicsérjük az apostolokat, hogy kegyelmet leltek az ilyen szenvedésekben, hanem valljuk be őszintén, hogy ez olyan kitüntetés, amelytől a hús és vér mindíg irtózik és szeretne megszabadulni. Az apostolok a legkisebb keserűséget sem érezték az emberek iránt, annyira megbékültek Istennel, hogy mindent elfelejtettek, nem gőgös ellenkezésből, hanem mert egészen lefoglalta őket az Istenhez való viszonyuk. Ők elmentek és hálákat adtak, hát mi, akik mindjárt jajveszékelünk, ha a világ egy kissé ellenünk támad — mi könnyen őrülteknek tartjuk az apostolokat. De hogy is örülhettek az apostolok, mikor a körülmények inkább sírásra késztették volna őket. Ők örültek, mert látták, hogy az az út, amelyen haladnak, ugyanaz, amelyen az Úr haladt előttük. Igen, akkor az élet e világon igazán komoly volt, most azonban dicsőítést várunk egymástól, játszunk egymásnak bámulásával, ez teszi a létet oly élvezhetetlenné, mert nincs benne só és inyenckedéssé, mert nincs benne komolyság.

Ez utolsó beszédeiben K. már teljesen erős abban a meggyőződésében, hogy a keresztyénség szenvedés és pedig a Krisztus követésében való szenvedés. Az igazság tanúinak a fogalmát is megállapítja, ennek a fogalomnak a túlhajtása lesz oly végzetes életében. E beszédek

kiadását nyomon követte legjelentősebb két kötetes műve: „Kjerlighedens Gjerninger" (A szeretet cselekedetei). Még a legveszedelmesebb antikrisztiánus Brandes szerint is, amikor az ember ezt a művet olvassa, mintha az orgona hangjait hallaná. Jensen szerint bármely alapos összefoglalás is csak gyarló képét adná a fenséges és mély tartalomnak.

Ez a mű szinte szükségszerű folytatása az előbbinek, mert míg abban a keresztyén embernek az embertársa okozta szenvedésben való magatartását ecseteli, addig ebben azt írja le, miként kell a keresztyén embernek felebarátait szeretnie és mik a szeretet cselekedetei igaz keresztyén értelemben. Imával kezdi e művét: „Mikép lehetne helyesen beszélni a szeretetről, ha rólad megfeledkeznénk, óh szeretet Istene, akitől származik minden szeretet a mennyben és földön. Te, aki nem kíméltél semmit sem, hanem odaadtál mindent a szeretetben. Te, aki szeretet vagy, úgyhogy a szeretetet tanusító csak általad és te benned szerethet igazán! Hogy lehetne a szeretetről igazán szólani, ha megfeledkeznénk rólad, aki nyilvánvalóvá tetted, hogy mi a szeretet. Te Üdvözítőnk és Megváltónk, aki odaadtad magadat, hogy mindenkit üdvözítsél. Hogyan lehetne helyesen szólni a szeretetről, ha megfeledkeznénk rólad, óh szeretet szelleme, aki semmit sem veszel a magadéból, hanem emlékeztetsz a szeretet ama áldozatára, emlékezteted a hívőket arra, hogy úgy szeressenek, amint ő szeretett, szeressék felebarátaikat mint önmagukat. Óh örök szeretet, Te, aki mindenütt ott vagy és sohasem vagy tanuságtétel nélkül, ahol téged hívnak, nem hagyod magadat semmiben bizonyság nélkül, amit itt szeretetnek vagy a szeretet cselekedeteinek neveznek, de a mennyben ott egyetlen cselekedet sem tetsző, ha az nem a szeretet cselekedete: őszinte az önmegtagadásban és éppen azért a szeretetre irányuló törekvés mindig nélkülözi az érdemszerzés követelményét." Nem téve-

dünk, ha K. e művének tartalmát ebben az imában véljük a leghelyesebben összefoglalva.

„Az első kötet a szeretet rejtett életéről és gyümölcseiről szól. Az egyes embernek szeretnie kell, szeretnie kell a felebarátját. A szeretet a törvény teljessége. A szeretet a lelkiismeret ügye. Kötelességünk, hogy szeressük az embereket. Kötelességünk, hogy a szeretet tekintetében egymásnak adósai legyünk. Minden fejezetnek szentírási idézet az alapja. A legveszedelmesebb szerinte az, ha az ember önmagát a szeretet tekintetében ámítja, mert ez örök veszteséget jelent s e tekintetben nincs kárpótlás sem a mulandóságban, sem az örökkévalóságban. Az időszerűt és az örrökkévalót egyedül a szeretet köti egybe és ezért a szeretet minden és még akkor is megmarad, ha minden elveszett. A keresztyén szeretet örökkévaló és *éppen azért ezt a szeretetet nem lehet költő módjára megénekelni, abban hinni és élni kell.*

Az ember legmélyebb bensejéből, a szívből ered a szeretet. A szeretet rejtett élete a legbensőbb és legkikutathatatlanabb, amint kinyomozhatatlan annak az egész léttel való összefüggése is. Amint a csendes tó alapja mélyen fekszik a forrásban, amelyet szem nem láthat, aképen az emberi szeretetnek még mélyebb az alapja az Isten szeretetében.

A csalfa és erőtlen szeretet arról ismerhető meg, hogy egyedüli gyümölcsei a szavak és szólamok. Nincs egyetlen szó sem az emberi nyelvben, még a legszentebb sem, amelyről mondhatnónk: ha e szót használja az ember, akkor feltétlenül be van bizonyítva, hogy szeretet lakozik benne. Nincsen egyetlen cselekedet, még a legjobb sem, amelyről feltétlenül el lehetne mondani: aki ezt cselekszi, az tanubizonyságot tesz a benne lakozó szeretetről. Minden attól függ, hogy miképen cselekszünk. Vannak cselekedetek, amelyeket kiválóan a szeretet cselekedeteinek nevezünk. Azzal, ha valaki alamizsnát ad, meglátogatja az özvegyeket és felruházza

a mezíteleneket, még nem tett bizonyságot a benne lakozó szeretetről, mert az ember elvégezheti a szeretet cselekedeteit szertelen, sőt önző módon is és ilyen esetben az tulajdonképen nem a szeretet cselekedete. Az utolsó és kétségkívül bizonyító erejű ismérve a szeretetnek maga a szeretet, melyet megismer az a szeretet, amely a másik emberben lakozik. Csak az, aki önmaga is szeret, ismeri fel a szeretetet másban is és csak annak a szeretetét ismeri fel más is.

A szeretet meg volt a pogányoknál is, az új, a nagy változás az, hogy nekünk kell szeretni. A szeretet ellentéte a gyűlölet, olyan szeretet, amely tönkre ment. Az igazi szeretet eleget tett az örökkévalóság követelményének, kötelességgé lett, soha sem változik, egyszerű. Csak a kötelességgé lett szeretet biztosít örökké a kétségbeesés ellen.

A szeretetet nem lehet megénekelni, azt teljesíteni kell. Aki a keresztyén szeretetet csak dicsőíti, de nem teljesíti, az költő és nem keresztyén. Mindenütt, ahol keresztyénség van, ott önmegtagadás is van, ez a keresztyénség lényeges alakja.

Krisztus a teljes szeretet, tökéletesen töltötte be a szeretet törvényét. Alaptévedés a szeretet emberi felfogásában, ha azt Istenhez való viszonyunktól elvonatkoztatva fogjuk fel.

A keresztyénség azzal győzedelmeskedett a világ felett, hogy az embernek embertársához való minden viszonyát lelkiismereti viszonnyá tette s így a szeretetet is. A szeretet a lelkiismeret ügye és ezért nem az ösztön, nem a vonzalom, a hajlam, az érzelem, vagy az okos számítás ügye. Mivel a szeretet a lelkiismeret ügye, azért tiszta szívből és igaz hitből kell erednie. (I. Tim. 1, 5.)

Az embernek kötelessége szeretni az embereket, azért mindenekelőtt és felett fel kell adni azt az elképzelt és túlzott álomvilágot, amelyben a szeretet tárgyát keresni és megtalálni kell, ellenkezőleg józannak

kell lennünk s azzal kell megnyernünk a valóságot és az igazságot, hogy a valóság világában maradva, a nekünk kijelölt kötelességet teljesítjük.

A második kötetben a szeretet megnyilvánulásait tárgyalja Pál apostol első korinthusi levele alapján. E kötet tíz fejezetének címe a következő: 1. A szeretet épít. 2. A szeretet mindent hisz és sohasem csalatkozik. 3. A szeretet mindent remél és sohasem szégyenül meg. 4. A szeretet nem keresi a maga hasznát. 5. A szeretet elfedezi a bűnök sokaságát. 6. A szeretet megmarad. 7. Az irgalom a szeretet cselekedete, még ha semmit sem adhat és semmit sem képes tenni. 8. A békülékenység a szeretet győzelme, mely a legyőzöttet megnyeri. 9. A szeretet cselekedete a halottról való megemlékezés. 10. A szeretet cselekedete a szeretet magasztalása.

E fejezetek tartalmának közlésénél igazat adunk Jensennek, aki szerint szinte lehetetlen a gazdag tartalmat röviden összefoglalni.

„A szeretet épít. Minden építésnél alapra van szükség. A szellemi építésnél egyedül a szeretet az az alap, amelyre építeni lehet. A szeretet alapját nem ember teszi le a szivünkbe. *Ha a szeretet elvész, nincs ki építsen s nincs ki épüljön.*

A szeretet mindent hisz és sohasem csalatkozik. Azt, aki igazán szeret, nem lehet megcsalni, mert ha valaki meg akarja csalni, önmagát csalja meg.

A szeretet mindent remél és nem csalódik. A szeretet reménye az örökkévalóság, amelyben nem lehet csalatkozni. Azt, aki igazán keresi a jót és a cselekedet percében nem látja annak gyümölcseit, az emberek kinevetik, azt mondva, hogy hiába is küzd, ilyenkor a keresztyénség jelképies beszéd segítségével nyujt reményt: t. i. ez a földi élet a vetés ideje, az örökkévalóság pedig az aratásé.

A szeretet nem keresi a maga hasznát. A szeretet mindent úgy ad, hogy az adomány az elfogadó tulaj-

donának tünik fel. Aki igazán szeret, az kész önfeláldozással tönkremenni, mert Isten kezében puszta eszközzé változott át.

A szeretet elfedezi a bűnök sokaságát. Aki szeret, annak nincs érzéke a rossz iránt, nem veszi észre embertársai bűnét. Krisztus, amikor a gonosz tömeg körülvette s szitkok és káromló szavak hangzottak felé, nem vett észre semmit. Szeretetteljesen elrejtette a bűnök sokaságát azzal, hogy nem fedezett fel semmit sem. E tekintetben ő példányképe azoknak, akik szeretnek.

A szeretet elfedezi a bűnök sokaságát, mert amit nem kerülhet el, hogy lásson és halljon, azt elrejti elhallgatással, enyhítő magyarázattal és megbocsátással.

Felebarátunk hibáinak és bűneinek elbeszélésével csak növeljük a bűnök sokaságát. Legóhajtandóbb az lenne, ha az emberek megtanulnának hallgatni, vagy ha már fecsegniök kell, hát fecsegjenek holmi ostobaságról, mert felebarátunk hibája nagyon komoly dolog s kíváncsian, irígykedve és könnyelműen fecsegni arról, nagy romlottságnak a jele.

A rabló, a tolvaj és a gonosztevő nem oly romlott ember, mint az, aki feladatául tűzte ki, akinek kenyérkeresete, hogy az egész országban, még azokban a zugokban is, ahová Isten igéje sem jut el, nagy hangon hirdetni felebarátjának hibáit, gyengeségeit, bűneit, még az ifjúságot is megfertőzve, a legnagyobb gonosztevő sem olyan romlott ember, mint ez az ember, még abban az esetben is, ha igazat is mond. (Mit mondana K. a mai internacionális hírlapirodalomról, amely az ő idejében még csak gyermekéveit élte?)

A szeretet mindent enyhén magyaráz, éppen azért, mert mindent hisz és mindent remél. A bíró, az igazság szolgája, akit az állam rendelt, csak keresse a bűnöket és hibákat, de a mi hivatásunk nem a bíró hivatása, ellenkezőleg, mi Isten által a szeretetre hivattunk meg.

A szeretet elfedezi a bűnök sokaságát, megakadályozza a bűnt, lehetetlenné teszi a bűn megfogamzását, nem ad alkalmat arra. A szeretet környezetében nincs alkalom bűnre. Ezt a mélységes fejezetet a következő mondattal zárja be: „Jaj annak az embernek, aki megbotránkoztat, boldog az, aki szeret, aki az alkalom megtagadásával elrejti a bűnök sokaságát!"

A szeretet megmarad, de csak az a szeretet, amely Istentől ered és az örökkévalóságból táplálkozik. Az, aki ravaszsággal jut másnak a szeretetébe, az minden percben attól fél, hogy elveszti azt. De az, akit szeretetéért gyűlöltek, örökké bizonyos lehet arról, hogy a szeretet megnyeri. Ha az idő nem, akkor az örökkévalóság szünteti meg a másiknak gyűlöletét s megnyitja szemét ama szeretet meglátására, amely az egész életben és az örökkévalóságban is megmarad.

Az irgalmasság a szeretet cselekedete, még ha semmit sem adhat és semmit sem tehet. Sokat prédikálnak az egyházban és a világban a jótékonyságról, de elfelejtik még a prédikációban is az irgalmasság hangsúlyozását. A szegény embernek nagy vígasza, hogy ő is lehet irgalmas, mert az irgalmassághoz nem pénz szükséges, hanem szív és lelkület. Az ember irgalmas lehet anélkül, hogy a legkevesebbet is tehetné felebarátjáért. Az is irgalmasságot cselekszik, aki vigyáz arra, hogy mások örömét meg ne zavarják.

Egyre azt halljuk, hogy a legfőbb pénzt előteremteni és kórházakat létesíteni. De az örökkévalóság azt mondja, az irgalmasság a legfőbb dolog. Ha valaki meghal, az az örökkévalóság szerinti értelemben nem szerencsétlenség csak akkor, ha irgalmasságot nem gyakoroltak vele szemben.

Az engesztelődés szelleme a szeretetben megnyeri a legyőzöttet. Nincs nagyobb veszedelem, mint a győzelem perce, mert ha az ember mást legyőzve nem győzi le önmagát, akkor mindent elveszthet, míg az

engesztelés és a szeretetben való megbocsátás a legnagyobb ellenségét is megnyerheti.

A szeretet cselekedete az, amikor megemlékezünk a halottról. Ez a legönzetlenebb szeretet, mert a halott nem viszonozhatja a mi szeretetünket. Ez a legszabadabb és leghűségesebb szeretet. „Menj el, tedd a következőt: emlékezzél a halottra és ezzel tanuld meg szeretni az élőket önzetlenül, szabadon és hűségesen. A halotthoz való viszonyodban van meg a mérték, amely szerint megpróbálhatod önmagadat. Aki ezt a mértéket használja, az könnyűséggel megrövidíti a legösszezavartabb viszonynak is a hosszadalmasságát, megútálja a mentségeknek ama sokaságát, amellyel a valóság nyomban előáll annak a bebizonyitására, hogy a másik a hibás, az önző és hűtlen. Emlékezz meg a halottról és akkor részesévé leszel ama áldásnak, amely elválaszthatatlan a szeretet cselekedetétől s a legjobb útmutatásod az élet helyes megértéséhez, amely abban áll, hogy kötelességünk az embereket szeretni, azokat is, akiket nem látunk és azokat is, akiket látunk. Az a kötelességünk, hogy szeressük az embereket, nem szűnik meg azzal, hogy a halál elválasztja őket tőlünk, mert a kötelesség örök, viszont a halottak iránti kötelességünk nem különítheti el tőlünk a velünk együttélőket úgy, hogy ezek ne legyenek a mi szeretetünk tárgyai."

„A szeretet cselekedete az, ha magasztaljuk a szeretetet. A szeretetet magasztalhatja a költő, akinek e magasztaláshoz van ügyessége és adománya. Magasztalhatja anélkül, hogy benne szeretet lakoznék. De a szeretetnek szóművészettel való magasztalása nem igazi magasztalás, mert a szeretetet igazán csak önfeláldozó önzetlenséggel lehet dicsőítenünk, amikor nem a pillanatnak élünk, hanem készek vagyunk mindent feláldozva is hirdetni az igazságot, mert szeretjük azt. Az igazság tanuja legyen kész életét és vérét feláldozni. Ön nem lehet úgynevezett szeretetreméltó ember, mert a világ

szemében való szeretetreméltóság árulás az örökkévalóval szemben.

A szeretet cselekedeteiről szóló könyvének a végén K. kifejti, hogy a keresztyénség eltörölte a zsidó tant; a szemet szemért, fogat fogért és helyébe az örökkévalóság elvét tette: hasonlót hasonlóval. Az emberekkel szemben való minden viszonyunknak olyannak kell lennie, amilyen az Istenhez való viszonyunk. A lelkiismeretben tekint le Isten az emberre s így nekünk is mindenben ő reá kell tekintenünk. Amit te az emberekkel cselekszel, azt az Istennel teszed, azért amit te az emberekkel szemben teszel, azt teszi az Isten is veled. A „hasonlót hasonlóval" elv hangoztatásával nem az a mi nézetünk, mintha az ember megérdemelné a kegyelmet. Az első, amit meg kell tanulnod, ha magadat mindenben Istenhez tartod, éppen az, hogy neked ő nála nincsen érdemed. Próbáld csak azt mondani az örökkévalóságnak: „megérdemeltem", az örökkévalóság válasza: „megérdemelted". Ha azt akarod, hogy érdemed legyen, hogy megérdemelj valamit, akkor egyedül a büntetés az, ha másnak az érdemét akarod elsajátítani, akkor érdemed szerint bánnak veled. Nem azért mondjuk ezt, mintha nézetünk szerint, jobb lenne napról-napra a halál félelmében ülve az örökkévalóság ismétlésére hallgatódzni, azt sem mondjuk, hogy jobb a kicsinyesség, amellyel napjainkban Isten szerelmét arra használják fel, hogy minden veszélyes és megeröltető törekvéstől megszabadítsák az embereket. Nem, ez nem célunk, de azt akarjuk, hogy amint a jól fegyelmezett gyermeknek elfelejthetetlen képzete van a szigorról, akként az ember is, aki magát Isten szeretetéhez tartja, ha csak nem szentségtelen (I. Tim. 4, 7.), könnyelmű és hiú módon fogadja azt, legyen elfelejthetetlen félelme és rettegése, bár Isten szeretetében pihen is. Az ilyen ember elkerüli, hogy Isten előtt arról a jogtalanságról beszéljen, amit vele szemben az emberek követtek el, nem beszél

a felebarátjának a szemében levő szálkáról, hanem inkább beszél Istennel a kegyelemről, hogy e vészterhes szó „jog" el ne játszék mindent a „hasonlót hasonlóval" elv alkalmazásánál."

E mű utolsó fejezeteiben megtalálhatjuk K. későbbi támadásainak a csíráját. A költő alatt Mynster püspököt érti, aki elragadóan tud szónokolni a szeretetről. Elítéli zárószavában azt a keresztyén világnézetet, amely a keresztyén szeretet nehéz parancsát könnyűvé teszi s ezzel árulást követ el az Úrral szemben. A szeretet cselekedeteit tárgyalva, a keresztyén hit mélységeibe bocsátkozik. A „kegyelem" ama magyarázata, amellyel e műben találkozunk, teljesen megfelel a keresztyén világnézetnek és a helyes reformátori felfogásnak. Az ortodoxia, a pietizmus és a racionalizmus ezt az ős evangelikus reformátori tant elhomályosította. Minden egyes művében kivétel nélkül hangsúlyozza, hogy aki hisz Krisztusban, az minden erejét megfeszítve munkálkodik a jóban, kész minden áldozatra és szenvedésre, de azért Isten előtt nem látja a maga érdemeit, hanem egyedül Istennek végtelen kegyelmét.

Kierkegaard nagy beszédgyűjteménye, a „Christelige Taler" (Keresztyén beszédek) 1848 áprilisában jelent meg. Éppen az első ívek korrektúráját végezte, amikor Dániában is a forradalmi, harcias és hazafias érzés vett erőt a lelkeken. Egy ideig gondolkozott, hogy kiadja-e ezeket a beszédeket, amelyek különösen a mű harmadik részében ellenkeztek a hazájában ez időtájt erősödő érzelmekkel. Végül is elhatározta, hogy ennek ellenére is kiadja művét.

A „Keresztyén beszédek" című munkája négy fejezetre oszlik. Az első fejezetben a pogányok gondjairól, a másodikban a szenvedés küzdelmének a hangulatairól, a harmadikban pedig épülésül a hátulról sebző gondolatokról szól. A negyedik fejezetben nagypénteki úrvacsorai beszédeket ad, kettőt ezek közül

a koppenhágai főtemplomban, a Fruekirkeben el is mondott.

Az első fejezet hét beszédet tartalmaz Máté 6, 24—31. alapján: 1. a szegénység, 2. a bőség, 3. a kicsinység, 4. a nagyság, 5. a vakmerőség, 6. a töprengés, 7. a kétségbeesés, ingadozás és a vigasztalanság gondjairól.

E fejezet beszédeit a következő ima előzi meg: „Atyánk a mennyekben! Tavasszal minden új üdeséggel és szépséggel tér vissza a természetben, a madár és a liliom semmit sem veszítettek az utolsó tavasz óta — óh bárcsak mi is változatlanul visszatérhetnénk e tanítómesterek oktatásához! Ha az elmult időben kárt szenvedtünk egészségünkben, bárcsak visszanyerhetnénk azt ismét, tanulva a mezők liliomaitól és az ég madaraitól."

Bevezetése szerint a mezők liliomai és az ég madarai ismertetik meg velünk a pogányok gondjait. A legmélyebbre — úgymond — azok a pogányok süllyedtek, akikre a keresztyénségben akadunk. Amazok ott a pogány országokban még nem emelkedtek fel a keresztyénséghez, míg emezek a pogányság alá süllyedtek, amazok egy bukott nemzetség tagjai, emezek pedig miután felemeltettek, még mélyebbre buktak le. A madár nem gondolkodik élelemről, hanem gondolat nélkül veszi azt át Isten kezéből. A keresztyén imádkozik érte és úgy veszi azt Isten kezéből. A pogány gondban él Isten nélkül s számára legfontosabb a kenyér. A pogány a madárhoz hasonlóan azt hiszi, hogy megszűnik élni, ha meghal, a keresztyén azáltal, ha meghal, él.

A madár minden gondtól ment, víg és gondolatnélküli lény. A keresztyén ment a gondoktól, mert mindent Isten gondviselő kezébe helyezett, míg a pogányok gondokban pusztulnak el.

A második fejezetben a szenvedés küzdelmének hangulatairól szólva, a következő címek alatt hét beszédet

ad: „1. Mily örvendetes az, hogy az ember csak egyszer szenved és örökké győzedelmeskedik. 2. Mily örvendetes az, hogy a sanyarúság nem rabolja el, hanem növeli a reménységet. 3. Mily örvendetes az, hogy mennél szegényebb leszel, annál jobban gazdagíthatsz másokat. 4. Mily örvendetes az, hogy mennél gyengébb leszel, annál erősebb lesz az Isten te benned. 5. Mily örvendetes, hogy amit időlegesen elvesztesz, azt örökre megnyered. 6. Mily örvendetes, hogy ha mindent megnyerek, akkor semmit sem vesztek. 7. Mily örvendetes, hogy a balsiker is siker.

Minden beszéd azt hangsúlyozza, hogy egyedül a bűn az, ami az ember romlását okozhatja.

A harmadik fejezetet nem nevezi beszédgyüjteménynek, hanem keresztyén előadásnak ama gondolatokról, amelyek hátulról sebeznek és alkalmasak az épülésre.

Ez nem kezdődik imával, hanem a címlap hátulsó oldalán a szerző a következő figyelmeztetést adja: „A keresztyéninek nincs szüksége *védelemre,* nem is teszünk neki szolgálatot semmiféle védelemmel, mert a keresztyéni az támadó, védelmezni akarva azt, a hamisítások közül a legkevésbé menthető, a leginkább hátrafelé fordított, a legveszedelmesebb, mert öntudatlanul alattomos árulás. A keresztyéni támadó, a keresztyénségben természetesen hátulról támadó.

Ez a fejezet is hét beszédet tartalmaz. Az egyes beszédek címe: 1. Őrizd meg lábaidat, mikor az Istennek házához mégy. (Préd. 5.) 2. Ime, mi elhagytunk mindent és követünk téged, mink lesz hát minékünk? (Máté 19, 27.) 3. Azoknak, akik Istent szeretik, minden a javokra van. (Róm. 8, 28.) 4. Lesz feltámadásuk a halottaknak, mind az igazaknak, mind a hamisaknak. (Ap. csel. 24, 16.) 5. Most közelebb van hozzánk az üdvösség, mint amikor hívőkké lettünk. (Róm. 13, 11.) 6. Üdvös az ócsárlást elszenvedni az igaz ügyért. (Máté 5, 10—12.) 7. Hittek benne a világon. (I. Tim. 3, 16.)

Részletesen adjuk az egyes beszédek tartalmát, mivel élesen mutatják azt az irányt, amely felé K. ekkor halad.

„Az első beszéd (Préd. 5, 1.) arról szól, hogy Isten házában csend és nyugalom van. Oda gyakran gyülekeznek emberek és a pap megnyugtatóan prédikál békéről s arról, hogy nincs semmi veszély s ezzel igyekszik elandalítani a templomon kívül levőket is. Üdvös dolognak tekintik, ha az ember templomba megy. Üdvös is az, ha te őszintén lépsz Isten elé, ha az életed azt fejezi ki, amit mondasz. Ha csak üres fecsegéssel hívod Istent, akkor jobb kívül maradni. Ha imádkozni akarsz, gondolj ama nagy felelősségre, hogy úgy kell engedned, hogy Isten segítsen rajtad, amint ő akarja. Fogadalmat téve gondolj a felelősségre, mert a fogadalom tőr. És vigyázz arra, hogy Isten házában ne nyerjél több ismeretet, mint amennyit óhajtasz, sokan szívesen hallják az igazságot, de ez nem igaz beszéd, mert az igazság oly könnyen hozzáférhető. Sőt inkább attól félnek, hogy túlsokat tudnak meg az igazságból s annak követelménye nagyon érinti őket. És joggal, mert ha az ember hallgatja az igazságot, de elkerüli annak a követelményét, akkor jobb a tudatlanság. A templomban még csak beszélnek a megnyugtató dolgokról, de túlkeveset a legrémesebbről, a bűn uralmáról a világban akkor, amikor Isten fiát megfeszítették. Csak ennek a segítségével érjük el azt az üdvös vigaszt, amelyet a templomban nyujtanak, Isten barátságát és annak kegyelmét Krisztusban. Azért nem beszélünk le egy embert sem arról, hogy templomba jöjjön, hanem mindenkinek odakiáltjuk: az Isten szerelméért, vigyázz magadra, mindenekelőtt arra, hogy méltóan használd fel azt, amit neked nyujtanak, mert amint mindent megnyerhetsz ottan, éppen úgy mindent el is veszthetsz ott.

A második beszéd alapigéje: Máté 19, 27. Sokan dicsőítik a keresztyénséget angyali nyelven, nagyon

helyes, ha az ő életük azt tanítja, hogy helyesen fogták fel a keresztyénit, ami pedig abban áll, hogy mindent fel kell adnunk Krisztusért. Jób ezt mondta: „az Úr elvette", az apostolok pedig önként adtak oda mindent. Nincs jobb ismérve annak, hogy mennyit ér egy dolog, mint az, hogy mennyit hagytunk el, mennyit áldoztunk fel érte. De sok pap elüti e követelményt azzal, hogy ez Isten kisértés s ezért kényelmesen és okosan berendezkedik a földi javakkal. Ha nyiltan bevallanák, hogy nem hajoltak meg e követelmény előtt, az őszinteség lenne s nem ringatnák álomba sem magukat, sem másokat. Nincs Isten szemében utálatosabb bűn, mint az okosság bűne, éppen mert a világ az okosság pártját fogja. Mit tett Péter apostol? Feladta a biztosat, a kenyerét, hogy a bizonytalanra lépjen, ott hagyta rokonságát, barátait, társait, környezetét, apáinak hitét, úgy hogy gyűlölnie kellett apját, anyját, népének és hazájának a szeretetét. Merjük-e mi így dicsőíteni a keresztyénséget? Ki merjük-e jelenteni, hogy ugyanezt akarjuk cselekedni? Vagyunk-e oly őszinték és bevalljuk, hogy e követelmény túlnehéz nekünk. Isten nem is követeli ezt feltétlenül mindnyájunktól, aki a hitben alázatosan teszi azt, keresztyén értelemben cselekszik, aki alázatosan bevallja önmaga előtt, hogy nem azt teszi és alázatosan keveset gondol önmagáról, szintén keresztyén módon cselekszik. Ne tegyük puszta szólammá azt, amit ha komolyan végre kellene hajtani, ezer ember közül egy sem tenne meg. Őszinteség szükséges annak a belátásához, hogy a kegyelemhez kell menekülnünk, az apostolok is csak kegyelemből üdvözültek. Csak egy bűn van, amely lehetetlenné teszi a kegyelmet és ez: az őszinteség hiánya.

A harmadik beszédben felveti a kérdést: miért szeretjük Istent? Mert szükségünk van reá. De akkor talán önző a mi szeretetünk? Ez az egyedüli igazság, mert vakmerőség lenne Istent szeretni, akarni anélkül,

hogy szükségünk ne lenne reá. Ha az Istent szeretjük, minden a javunkra szolgál. Be akarták ezt bizonyítani az ész útján is, ez azonban kárhozatos kísérlet. A keresztyénséget oly tekintély hirdette, amely nem foglalkozik kételyekkel, amelyek a figyelmet elterelik a döntő dologról, a „ha" szócskáról. Az az aggodalom, félelem és reszketés, valljon az ember maga is hívő e, a legjobb fegyver a tan igazságának minden kételye ellen. Ha az ember arra a kérdésre, hogy maga hívő-e, őszinte igennel felelhet, akkor ez a „ha" végtelen vígaszt nyújt az embernek. És amint e szócska nem engedi megvesztegetni magát a boldogok hízelgésével és imáival, éppen úgy semmibe se veszi azok fenyegetését sem és Istennek hála, a szorongattatás percében is rendületlenül áll.

A negyedik beszédben arról szól, hogy sokat beszélnek a halhatatlanság mellett és ellen. Az egész csak játék. Némelyek azt modják: mi elfogadjuk a halhatatlanságot, de az ellenérvek is fontosak és lehet, hogy holnap már azok lépnek előtérbe. Ekkor jön a bomba: a halhatatlanság nem jelent jót mindenki számára általánosságban, féljetek a halhatatlanságtól, mert az az ítélet. Így szól Pál apostol, ő egy szót sem fecsérel arra, hogy van-e, vagy nincs halhatatlanság, hanem megállapítja, hogy az választja el az igazakat a nem igazaktól (hamisaktól). Ez egészen más, mint amit a legtöbben sejtenek és nem gondolnak arra, hogy olyan ügyről van szó, amely engem és téged illet, hogy valjon igazak vagyunk-e, vagy se, hanem elvégzett dolognak tekintik, hogy ők az igazak közé tartoznak s legfeljebb az iránt érdeklődnek, hogy mások is odatartoznak-e. Ha a halhatatlanságot elvetik, akkor Istent mozdítják el, de ekkor jő az egyes, lázadást kelt Isten nevében és így kiált: a halottak feltámadása közel, éspedig az igazaknak és a nem igazaknak a feltámadása.

Az ötödik beszédben azzal foglalkozik, hogy tud-

nunk kell, hogy honnan indulunk ki és milyen cél felé törekszünk. Itt az a kiindulási pillanat, amikor hívőkké lettünk, erről az időpontról neked tudomásodnak kell lenni, mivel ez lelki ügy. Nem arról van szó, hogy megtudjuk jelölni az órát és percet, de neked bizonyosnak kell lenned arról, hogy ezt a döntést átélted. A régi időben könnyebb volt ez, de ma, amikor keresztyénségben nő fel az ember, azért nehezebb, mert a legtöbb ember át se éli ezt a döntő fordulatot. Azután azt kérdezi az az ige: hol vagy te, közelebb vagy-e az üdvhöz? Ha az első kérdésre igennel válaszolsz, akkor mély vígasz rejlik az igében, ellenkező esetben hátad mögé kerül az, de megtörténhetik, hogy felébredsz és megtalálod eme kiindulási pontot.

A hatodik beszéd rövid tartalma: „Üdvös dolog jó ügyért ócsárlást elszenvedni, ha az ócsárlás nem igaz és ha az ügy, amelyért küzdünk, jó ügy. Miért üdvös? Ha az ember helyesen cselekszik és megjutalmazzák, akkor haszontalan szolga és nincsen érdeme. Az ócsárlottat mindenétől megfosztják s kiközösítve az emberi társadalomból, egyedül Isten marad mellette, aki a leggazdagabb. De a tisztelt közönségben nincs helye az ócsárlottnak, mert az olyan, mint a bélpoklos, akinek a helye ott van a sírok között, amelyeket mindenki ki kerül. A régi időkben hallottunk az igazságnak olyan tanuiról, akik ócsárolva szállottak sírba s azután tisztelték és magasztalták őket. A keresztyénségnek különösen az ellen van ellenvetése, hogy valakit életében tiszteljenek és becsüljenek. Nem minden ócsárolt ember keresztyén hős, mégis az ócsároltak között kell a hősöket keresni, mert az örökkévaló képtelen megnyerni a pillanat tetszését, elenszenvet kelt maga ellen. Igen, a keresztyénség első küzdelmekor, de nem most, amikor az egyház győzött. Igen, ha mindenki keresztyén lenne. De ezt senki sem állítja, hiszen közmondássá lett, hogyha Krisztus ismét eljönne, újból keresztre fe-

szítenék, ha csak nem törölnék el abban a korban a halálbüntetést. Ha a keresztyénség csupa keresztyénből állna, akkor eléretnék a tökéletesség és Krisztus visszajönne. Most még érvényes az alábbi mondás és annak az ellenkezője: „Jaj nektek, ha mindenki jót mond felőletek." Ha pedig azt mondjátok, hogy ez helyén való volt az első időszakban, de nem a későbbi és a legújabb korban, akkor önkénytelenül is kételyünk van a későbbi és a legújabb korral szemben."

A hetedik beszéd alapigéje azt mondja, hogy hittek benne e világon. E szavak magukban véve egyszerűek, de más szavak között állnak, amelyek felett sokat törték a fejüket a magyarázók. Mi e szavakat külön vesszük, akkor ezt a kérdést tartalmazzák: hittél-e te ő benne? Ez lelkiismeretbeli kérdés. Történelmileg az a kérdés: hányan hittek benne? A hit kérdése: te hittél-e benne? Ha nemmel felelsz, akkor legalább önmagadat megértetted. Ha pedig: igennel felelsz, akkor sziveddel bizonyíthatod a mondást, hogy hittek benne a világon, mert te is hittél benne, hogy mások hogyan hittek benne, arról nem szólok. Ez egyszersmind hitvallás, bár szivesen értenek e szó alatt valami határozottat, amit az ember hisz, de épenúgy megkövetelik, hogy bizonyos legyen az a tény, hogy ő hitt. A veszélyes dolog csak az, ha az ember a nélkül, hogy igényelné a hitet, kutat, keres s elpazarolja életét és üdvösségét, hogy egészen egy írásjegy pontosságáig megállapítsa, hogy mit kell hinni.

A munka negyedik fejezetében hét urvacsorai beszéd van. Mindegyik mély keresztyén gondolatokat tartalmaz.

Az első beszédben Krisztus alábbi szavai felett elmélkedik: „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterheltettetek és én megnyugosztallak titeket." A munkásokat és a megterhelteket így jellemzi: „Nemcsak az dolgozik, aki arcának verítékével

dolgozik a mindennapi kenyérért, aki alacsony állásban viseli a napnak melegét és fáradalmát, hanem az is, aki nehéz gondolatokkal küzd, s az is, aki aggódva gondoskodik egyről vagy sokakról, továbbá dolgozik az is, aki kétellyel töpreng, aminthogy arról is, aki úszik, azt szokás mondani, hogy úszik. Nemcsak az a megterhelt, aki láthatólag viseli a nehéz terhet, aki látszólag nehéz körülmények között él, hanem az is, akinek terhét senki sem látja, mert talán maga is igyekszik elrejteni azt, nemcsak az van megterhelve, aki mögött egy sanyarúságban és munkában elszenvedett hosszú élet keserű emléke van, hanem az is, aki számára már úgy látszik, nincsen jövő." Milyen helyesen magyarázza itt Kierkegaard a munka és törődés fogalmát, kár, hogy ezt a magyarázatot élete végén azután teljesen megtagadta.

A harmadik beszédben, melyet egy hétköznapon a Fruekirkében tartott, ezt mondja: „Ne feledd el, hogy ahol Krisztus van, ott van az oltár, tehát sem a Morián, sem a Garizimon, s nem is látható helyen van az, hanem ott van az oltár, ahol ő van. Ha ez nem így volna, akkor neked örökké az oltár mellett kellene maradnod, ott kellene felütnöd lakásodat s egy percre sem volna szabad távoznod onnan, de az ilyen babona nem keresztyénség. Ma nincsen ünnepnap, hétköznapon tartjuk istentiszteletünket, mert a keresztyén ember élete mindennapi istentisztelet. Nem elég az, ha az ember néha napján elmegy az oltárhoz, ellenkezőleg a feladat, úgy elmenni az oltártól, hogy az ember mégis mindég az oltár közelében maradjon."

A hatodik beszédnek megragadó az imája: „Nagy vagy, oh Isten s bár mi téged csak homályos beszédben és mintegy tükörben ismerünk, mégis bámulva imádjuk nagyságodat s mennyivel inkább magasztalnunk kell azt, ha tökéletesen megismerjük! Ha az égboltozat alatt állok és körülvesznek a teremtés csodái, megindultan dicsőitem a te nagyságodat, aki könnyen

viszed a csillagokat a végtelenbe és atyailag gondoskodol a kis verébről is. De ha összegyűlünk a te házadban, akkor is minden oldalról körülvesz olyasmi, ami mélyebb értelemben emlékeztet a te nagyságodra. Nagy vagy te a világnak teremtője és megtartója, de amikor — oh Isten — megbocsátottad a világ bűnét és kiengesztelődtél velünk, a bukott nemzetséggel, oh akkor még nagyobb voltál a te megfoghatatlan irgalmadban! Hogy is ne magasztalnánk téged hivően és ne adnánk hálát neked és ne imádnánk téged szent házadban, ahol minden arra emlékeztet bennünket, akik egybegyültünk, hogy vegyük a bűnök bocsánatát és újból elsajátítsuk a kiengesztelődést veled a Krisztusban." E beszédek mindegyikén ennek az imának a szelleme vonul végig. E beszédek Jensen szerint olyanok, hogy azokat Mynster püspök is lelkiépülésre használta volna. E fejezet beszédeiben teljesen háttérbe szorul a harcias Kierkegaard s a kegyes, mélyérzelmű, hívő keresztyén gondolkodó lép bennük előtérbe.

VII.

Mikor K. az elébb ismertetett beszédgyüjteményét kiadta, akkor már nagy volt hazájában a felfordulás, mert ha 1848 nem is jelentett Dániában forradalmat, mégis nagy változáson ment ott is át ebben az esztendőben a nemzet és társadalom. Az alkotmányt kibővítették és a király kijelentette, hogy az alkotmányos formák szigorú betartásával fogja kormányozni nemzetét. Koppenhága örömmámorban úszott. Ezt a lelkesedést K. nem értette, sőt mondhatni ellenszenves volt előtte. Neki, aki szerette a népet s a „Kalózzal" való összeütközése előtt mindenkivel szívesen szóba állott az utcán, az úgynevezett népjogok iránt semmi érzéke nem volt. Már 1835-ben az egyik politikai lapban gú-

nyos cikket irt. „A kötelesség igája alól való emancipációról" címen. Politikai világnézetére élénk világot vetnek az ebben kifejtett nézetei. Szerinte a szabadságot úgy értelmezik az emberek, hogy csak az a kötelességünk, ami jól esik és tetszik nekünk. Zsarnokság pedig az, ha a kötelességet parancsként kell teljesíteni. Az emberek szerint az unalmas és gyűlölt kötelesség minden bajnak az okozója. A kor jelszava abban összpontosul, hogyha mindenki megkapja az őt megillető jogot, akkor a kötelesség felesleges, sőt káros. Neki, a legszélsőbb individualizmus hívének nem volt semmi érzéke a politikai mozgalmak iránt. Nem tudta megérteni a kitörő lelkesedést, amikor a schlezwigi dán testvérek felszabadításáról volt szó. A „skandináviai eszme" hirdetőit kigúnyolta. A politikában szerinte sok a képmutatás, ámítás s ezt lelke mélyéből gyűlölte. Nem volt benne történelmi érzék és ebben a tekintetben ép ellenkezője volt hazája másik vallásos géniuszának, Grundtvignak.

Kierkegaardot különösen az bántotta, hogy a politika annyira urrá lett a lelkeken, hogy az emberek a vallás fölé helyezték. A vallásos érdeklődés háttérbe szorult, pedig szerinte nem a politikai élet forgott veszélyben, hanem a vallásos élet és a legfőbb jó: a keresztyénség. Hol a keresztyénség, hol az evangéliom ereje? A kor mozgató ereje nem a vallás, mert a politika azt is elnyomja. Ekkor erősödik meg benne az a meggyőződés, hogy a tulajdonképeni keresztyénség már nem is létezik. A keresztyén ideált ekkor már egyedül a szenvedésben és a világnak teljes megtagadásában látja. Az akkori keresztyénség szerinte azért nem az igazi, mert ahelyett, hogy szakított volna a világgal, kompromisszumot kötött vele. Kierkegaardnál ez a teljes belső fordulat Höffding szerint az 1848. évre vezethető vissza. „Elérkeztem — úgymond — a hit legmélyebb értelméhez . . . Istenre nézve minden lehetséges, ez a gondolat a legmélyebb értelemben az én

jelszavam s olyan jelentőségű lett előttem, aminőre soha sem gondoltam volna. Csak most, 34 éves korom-ban jutottam annyira, hogy meghaljak a világnak, már most lehet arról szó, hogy megtaláljam egész életemet, üdvösségemèt a bünbocsánatban való hitben."

A „Corsar"-ral való összeütközése óta azt hitte, hogy mindenki gúnyolja és gyalázza őt. Ezt a hiedelmét a végletekig fokozta búskomor és hisztérikus lelki szenvedése. Azt hitte, hogy Krisztus hű követéséért szenvedi a világ gyalázatát. De ebben Kierkegaard tévedett, rémképeket látott, túlozott. Az emberek nem gyűlölték azért, mert Krisztust hirdette, sőt ellenkezőleg, nagyon sokan méltányolták irodalmi munkásságát. Csak egy evangelikus multtal biró országban hirdethette eszméit ilyen szabadon és lehetett sokszor oly kíméletlen másokkal szemben. A „Corsar-"ral való összeütközés sem volt olyan borzasztó és veszedelmes, mint amilyennek ő tartotta, de természetesen az ő idegzete nem volt alkalmas az ilyen küzdelmekre. K. ebben nem lát tisztán, a nagy lélek kificamodása itt kezdődik.

A „Corsar"-ral folytatott harcból még egy téveszmét szerzett Kierkegaard. Az úgynevezett „tekintélyek" teljesen elvesztették előtte a jelentőségüket. Pedig e küzdelmének tulajdonképen az volt a célja, hogy megvédje a tekintélyeket a meghurcoltatással szemben. De harc közben azt tapasztalta, hogy azok a „tekintélyek," akiknek ő a védelmére kelt, cserben hagyják és senki sincs, aki felemelné mellette a szavát.

Izgalmas küzdelem közepette sokszor nagyon tévesen és egyoldalúan itéljük meg embertársainkat. Sokszor, amikor azt hisszük, megnyilt a szemünk, sokszor éppen akkor homályosodik el a látásunk. A tekintélyek leomlása sokszor onnan ered, hogy az általunk nagynak vélt ember valamelyik hibája különösen a szemünkbe ötlik s nagy csalódásunk annyira elkeserít, hogy nagy erényeit is megvetjük és azokban is csak

hibáinak a bűntársait látjuk. Kierkegaard nagyon szellemesen mondja egyik művében, hogy a gyűlölet nem egyéb, mint hajótörést szenvedett szeretet! És ennek a hajótörésnek az okozója sok esetben nem a gyűlölt egyén, hanem mi magunk vagyunk, mert szeretetünk hajóját túl veszedelmes vizekre engedtük elkalandozni. Különben a legnagyobb ember is túl közelről nézve sokszor érthetetlen gyarlóságot mutat. Aki embertársait hibáikkal és erényeikkel szereti, az sohasem fogja imádni őket, de nem is lesz osztályrésze a bálványok keserű és fájdalmas összeomlásában!

Gyermekkora óta tisztelte Mynster püspököt, aki atyját többször meglátogatta s akinek prédikációit apjával együtt sokszor hallgatta a templomban. A mélyebb vallásos indítást, amint tudjuk, éppen Mynster püspök beszédeiből nyerte. E beszédek Koppenhága vallásos házaiban közkézen forogtak. Mynster püspök nehéz időben kormányozta az evangélikus egyház hajóját. A dán ev. egyház akkor kifejezetten államegyház volt, de a régi kötelékek már szakadozni kezdtek. A megváltozott politikai viszonyok az egyház életében is éreztették hatásukat, egyesek az államtól való elszakadást sürgették, míg mások a világi elemnek az érvényesülését kívánták az egyház ügyeinek az intézésében. Ilyen átmeneti időszakban az egyház vezetőjének nagy bölcseségre van szüksége. Kierkegaardnak, aki ekkor már a teljes aszketizmusban látta a keresztyénség igazi ideálját, nem tetszett Mynster püspöknek az egyház vezetésében tanúsított bölcsesége s ezt az „okosságot" a keresztyénséggel merőben ellentétesnek találta. Tudnunk kell továbbá, hogy Mynster püspök kiváló szónok is volt, K. pedig minden szónoki művészetet gyanúsnak tartott, amely nem méltó a keresztyénség védelmére, sőt ha a keresztyénség komolyságát tekintjük, egyenesen árulás. Szerinte a szónoklat elandalít és elvonja a figyelmet a cselekvéstől, mivel sokszor a szónok

bámulására vezet, ami pedig soha sem lehet a keresztyén szónoklatnak a célja. Lehet, hogy Mynster püspök egy magánbeszélgetésben azt mondotta Kierkegaardnak, hogy a keresztyén ideált túlmagasra emeli a műveiben s ezzel sokakat inkább elriaszt, mintsem megnyer a keresztyénségnek. Tolstojnak is szemére vetették, hogy túlmagasra emelve a keresztyén ideált, sokakat inkább elijesztett a keresztyén ideál teljesítésétől. A világ fiai úgy gondolkoztak: „Ezt az ideált mi megvalósítani képtelenek vagyunk, tehát megmaradunk a mi szokott életmódunk mellett." A püspöknek e megjegyzése felett elmélkedve írja talán K. naplójában a következőket: „Igen, ha az általam használt fegyver éles, akkor arra kérem az Istent, hogy még élesebb fegyverrel ajándékozzon meg, s ha a döfés, amelyet én okozok, biztosan talál, akkor arra kérem az Istent, hogy még biztosabban találjon, ha ezt az éles fegyvert Mynster püspökkel szemben kell alkalmaznom, mert a keresztyénségre a legveszedelmesebb az a világi okosság, amellyel védelmezni akarjuk.

Nekem pedig kötelességem ezt megmondani, mert a legnagyobb csalódást mindig az a világi okosság okozza, amely védelmezi a keresztyénséget. Meg kell mondanom, hogy közel sem olyan veszélyes a keresztyénségre, ha azt 10 talentomos 5 zseni még oly démoni szenvedéllyel támadja is, mint az az ember, aki világi okossággal akarja védeni a keresztyénséget, ez felségsértés, mert a keresztyénség Isten ügye. Az nincs zavarban, s nem is kell győznie, mert minden pillanatban végtelenül győz és ha már Luther módjára kell szólnom, a mi Urunk fütyül a talentumokra, zsenikre, császárokra, pápákra és a publikumra. Mikor arról volt szó, hogy a keresztyénség e világba lépjen, akkor nem okos férfiak és nők, diplomaták után üzentek, hanem néhány halászt rendeltek be ez ügy elintézésére. Ne feledjük ezt soha sem, mert ez felette fontos jelentő-

ségű. Ha a keresztyénség az ember ügye, emberi dolog, akkor helyes, ha azt emberi világi okossággal szolgálják és ha Mynster püspök lenne a legokosabb ember a világon és minden okosságát ennek az ügynek érdekében érvényesítette volna, akkor én lennék a legboldogabb ember, ha dicsőítés helyett ellenvetésekkel akadékoskodnék neki. Ezzel szemben, ha a keresztyénség Isten ügye és mégis világi okossággal akarnánk szolgálatot tenni annak, akkor semmit sem használunk neki." Kierkegaard, aki már theológiai hallgató korában lefordította az evangeliomokat latin nyelvre, úgy látszik, nem emlékezett Krisztus e szavaira: „Legyetek okosak mint a kígyók." És Pál apostol is szükségesnek tartja az alkalmazkodást, amikor ezt mondja: „Mindeneknek mindenné lettem, hogy megtartsak némelyeket." (I. Kor. 9. 20—22.) De magát Mynstert is félreértette, amikor így formulázza ellene a vádat: „Egy zavaros, világias, vallástalan korszakban él egy nagyon okos ember."

Bármily zavart, demoralizált, világias, vallástalan is legyen egy nemzedék, mégis igényli azt, hogy legyen valaki, aki képviselje a komolyat, a nemest, az istenit. Szerinte az okos megérti a kor hívó szavát, s azért ajánlja a magasztosat, a nemeset, a vallást a lehető legolcsóbb áron, mert tudja, hogy az a leghálásabb dolog, ha az ember ezt a komolyat, a nemeset adja. Felhasználja tehát a kor romlottságát, hogy olcsó pénzen megvegye a tekintélyt, ő, a komoly és nemeslelkületű ember. Ez ami leginkább demoralizáló.

Könnyű belátni, hogy az igazán komoly embernek az ilyen korral összeütközésbe kellene kerülnie és pedig életre-halálra.

Kierkegaard egyoldalúan veszi az összeütközés szükségességét és Krisztus példányképét. Megfeledkezett arról, hogy nemcsak az igazságért és az igazságot feszítették keresztre, hanem a gonosztevőket is. Nem tud semmi tényt sem felhozni Mynster ellen, a dán

egyházi élet e tisztes alakjával szemben való állásfoglalása a gyanúsítás jegyében születik meg. Nagy ellentétet lát az igehirdetése és személyes élete között, mert azt várta, hogy az 1848-iki zavaros időkben határozottan, merészen lépjen fel a kor szelleme ellen. De valjon nem éppen akkor cselekedett-e helyesen Mynster, amikor önmagát legyőzve nem akart előtérbe állani és egy viharral szemben hiábavaló harcot folytatni. Kierkegaard nem értette meg a korát, amelynek politikai mozgalmaiban is volt a keresztyén szeretetnek bizonyos eleme, melyet keresztyén szellemben is csak üdvözölni lehetett, amikor arra törekedett, hogy *születési előjogokat senki se élvezzen, s egy néposztály se legyen elnyomva, hanem a nemzet egésze együtt érezzen.* Kierkegaard elismeri naplójában, hogy szerette Mynster[28]) püspököt, de tévedett szeretetében s nem gondolt arra, hogy hátha tévedett, hajótörést szenvedett nemcsak szeretetében, hanem gyűlöletében is. Az ezután kiadott műveiben mindíg erősen céloz Mynsterre, de nyiltan csak élete végén szólal fel ellene.

Ujra felvetődik benne annak gondolata, hogy lelkészi állást vállal s azon töpreng, valjon újabb műveit kiadja-e, mielőtt lelkészi állást kapna. Anyagi gondjai vannak, vagyona fogytán lévén, közeledett az a pillanat, amikor komolyan kellett kenyérkeresésre gondolnia.*) Felkeresi Mynster püspököt, hogy a lelkész-állás

*) Ujabban, amikor mindent fel szeretnek kutatni, Frithiof Brandt és Elsa Rammel „Sören Kierkegaard og Pengene" (Sören Kierkegaard és a pénzek) című művükben, mely 1935-ben jelent meg, azt állítják, hogy K. könyvei után is tisztességes jövedelmet húzott. Uras háztartást vitt és maga éppen nem volt aszkéta, szeretett jól élni, finom szivarokat szívni és időnként drága borokat élvezni. Vagyonához mérten nem túlságosan osztogatta vagyonát a szegényeknek, nem adott többet, mint más nem fösvény emberek. Azok közé tartozott, akikről azt szokták mondani, hogy a pénzzel nem tudnak bánni. De ezzel szemben tudjuk azt, hogy sok embernek segített anélkül, hogy e segítség tényét és összegét feljegyezte volna.

ügyében tárgyaljon vele. Nem találta otthon s úgy döntött, hogy nem fárad többé ebben az ügyben, hanem továbbra is megmarad írónak, keresztyén Sokratesznek.

VIII.

Írói munkásságának harmadik korszakát egy névtelenül kiadott kis füzettel kezdi meg: „Tvende etisk religiöse Smaa Afhandlinger afH. H." (Két kisebb valláserkölcsi értekezés.)

Ez a 61 oldalt kitevő füzetecske mutatja az irányt, amelyben rövid szünet után újra megkezdett írói működése halad. A mű előszava szerint a névtelen író két értekezése csak theológusokat érdekelhet.

Az első értekezés azt a kérdést veti fel, hogy az embernek jogában áll-e magát az igazságért agyonüttetni. Költői kísérletnek nevezi ezt az értekezést. A bevezetésben saját életét írja le: „Volt egyszer egy férfiú. Gyermekkorában szigorúan nevelték a keresztyén vallásban. Nem sokat hallott arról, amit más gyermekek hallanak a kis Jézuskáról, az angyalokról és hasonló dolgokról. Annál gyakrabban beszéltek előtte a keresztrefeszítettről, ez volt az egyedüli benyomás, amit az Üdvözítőről kapott s így bár gyermek volt, mégis olyan öreg lett, mint egy aggastyán. Ez a kép követte őt az egész életén át, mert nem volt ifjú és sohasem tudott elválni e képtől." Követni akarta Jézust a hálálban is, de kételyei támadnak az iránt, hogy van-e joga magát az igazságért agyonüttetni. Már Krisztus halála is sok töprengést okozott neki. Azt fel tudta fogni, hogy Krisztus szeretetből áldozta fel magát, de nem tudta megérteni azt, hogy ő, aki a szeretet, miért engedte meg, hogy az emberek bűnösök legyenek a megölésében s miért nem akadályozta meg ezt a bűnösök iránti szeretetből. E kérdésre megnyugvást abban talál,

hogy Krisztus maga az abszolút igazság és emiatt az igazságból nem engedhetett, éppen a bűnösök iránti szeretetből. De az egyes keresztyén esetében másként áll a dolog, mert az nem maga az igazság, nála csak az abszolút igazságból van több, mint az üldözőiben, ő is bűnös, mint az üldözői, ha tehát agyonütteti magát az igazságért, csak embertársai bűnét növeli — ez pedig szeretetlenség! A végső véleménye az írónak az, hogy szabad az igazságot az embernek némileg enyhíteni, módosítani, hogy az emberek annyira fel ne dühödjenek, hogy agyonüssék őt és ezzel a gyilkossággal még bűnösebbé tegyék magukat és e bűnösségnek a hitvalló legyen az oka.

Kierkegaard később megbánta, hogy közzétette ezt az értekezést, mert azt hitte, hogy az igazság hirdetéséért őt is agyon fogják ütni. Az önvallomása arról, hogy sohasem volt gyermek és csak a megfeszített Üdvözítőt állították elébe, megmagyarázza egyrészt a családi élet iránti teljes érzéketlenségét, másrészt aziránt, hogy a keresztyénség nem csupán szenvedés és nemcsak teljes megtagadása a világnak, hanem a *legyőzése* is.

A második értekezés az apostol és a zseni közötti különbségről szól. Kárhozatosnak tartja, ha egyesek Pál apostolnak a szellemességét, gondolatainak a mélységét és hasonlatainak a szépségét dícsérik, mert minden ilyen esztetikus képesség egészen mellékes egy apostolnál. Pál apostol zsenialitása nem állja ki a versenyt Platóéval vagy Shakespearével, mint szerző gyarló, mint író obscurus és mint sátorcsináló sem lehetett valami kiválóság. A zseni születik. Az apostolt Isten hívja meg. Az apostolságra nem képesít a kiváló fej vagy éleselméjűség, hanem az az ellentmondó tény, hogy az ember Isten altal meghívatik. Az apostol hivatása: tenni és szenvedni. Az apostol önfeláldozó élete abban áll, hogy amíg ő maga szegény, másokat gazdagít, neki

nincsenek derűs napjai, nincs gondtalan élete. Az apostol olyan, mint a jó anya, akinek nincs ideje enni, mert sok éhes száj számára készít eledelt. A zsenit állítani az apostol helyébe, blaszfémia.

E füzetke után csakhamar két nagy műve jelent meg Anti Climakus álnév alatt. „Sygdommen til Döden, En christelig psychologisk Udvikling til Opbygelse og Opvaelkelse af Anti Climacus." (A halálos bétegség. Keresztyén pszichológiai fejtegetés építő és ébresztő célzattal.) E műve 1849 július havában jelent meg. Két részből áll: az első részben azt fejtegeti, hogy a halálos betegség kétségbeesés, a másikban, hogy a kétségbeesés bűn.

Abból indul ki, hogy az ember közvetlenül, a természettől fogva a test és lélek összetétele és egyesülése s ennek szellemmé, egy énné, személyiséggé akként kell kifejlődnie, hogy a szellem uralkodjék a test és lélek felett. Ebben különbözik az ember az állattól. A kétségbeesés a szellem betegsége és ezért az állat nem esik kétségbe. Egyrészről tehát végtelen előny az, hogy az ember kétségbeeshetik, másrészt meg a legnagyobb szerencsétlenség, nyomorúság és elkárhozás. Ha a test és szellem közötti viszonyt maga az ember határozta volna meg, akkor a kétségbeesés csak egy alakban jelentkezhetnék, hogy t. i. az ember nem akarna önmaga lenni, de miután a viszonyt az Isten határozta meg, az háromféle alakban jelentkezhetik: 1. nincs tudatában, hogy ő a szellem, 2. kétségbe van esve, hogy önmaga számára van, 3. nincs kétségbeesve, hogy csak önmaga számára van.

A kétségbeesés kettős értelemben tekinthető halálos betegségnek, mert egyfelől olyan betegség, amely halállal végződik, másrészt pedig olyan betegség, amelynél a kiindulási pont a halál és mégsem vezet halálra. A kétségbeesés kínja éppen az, hogy az ember nem tud meghalni. E tekintetben tehát annak a halálos be-

tegnek az állapotához hasonlít, aki ugyan a halállal vívódik, de nem tud meghalni. Halálos betegnek lenni nem azt jelenti, hogy az ember képes lenne meghalni, hanem ennek az állapotnak reménytelensége éppen az, hogy nincs meg az utolsó remény, a halál sem. A betegség a szellemen rágódik, az „én"-en, holott éppen ez a rész az emberen az örökkévaló, amely nem halhat meg. Sokrates is azzal bizonyította a lélek halhatatlanságát, hogy a lélek betegségei nem emésztik meg a lelket, míg a test betegségei megemésztik a testet. Az ember legnemesebb része az, amelyet a kétségbeesés támad meg. Általános-e ez a betegség? Igen, csak az igaz keresztyének mentesek attól. A kétségbeesés minden embert gyötör, aki nem szellem, a keresztyénség az abszolút szellemi, a szellemiség vallása, de a kétségbeesés nemcsak a keresztyénségen kívül támad meg minden embert, hanem a keresztyénség körén belül is gyötör mindenkit, aki nem igazi keresztyén, de enyhébben abban az esetben, ha közel áll ahhoz, hogy azzá legyen. Mindenütt, ahol az ember nem tudja magát elhatározni arra, hogy szellem legyen, kétségbeesésre akadunk. Ez a betegség sokkal általánosabb, mintsem az emberek gondolják, s így azok is, akiknek sejtelmük sincs róla, akik nyugodtan, gondtalanul élnek — benne lehetnek. És az eljátssza az életét, aki az élet örömeitől megcsalatva, vagy gondokban él és sohasem jött örök elhatározással annak a tudatára, hogy ő a szellem, hogy ő „én" — vagy ami ugyanazt jelenti, hogy mély értelemben sohasem nyert tudomást arról, hogy van Isten, és hogy ő maga az Isten számára van és hogy ennek az örökkévalóságnak a megnyeréséhez csak a kétségbeesés útján közeledhetünk. Csak az veszedelmes ennél a betegségnél, hogy annyira el lehet rejtve az embernél, hogy nemcsak mások nem veszik észre, hanem maga az ember sem fedezi fel.

Az észt sokféle módon elveszítheti az ember. Né-

melyek fantasztikus módon vesztik el, amikor Hégeliánusokként elmerülnek az abstrakciókban, akiknél a gondolat tulajdonképpen egy neme az emberfeletti ismeretnek s annak a létrehozásával tönkreteszi az ember énjét. Ilyen módon elveszhet az érzelem és az akarat és ezekkel együtt az ember énje is. Azért az időszerűt jól használhatja, megnősülhet, lehetnek gyermekei, mégis örökké elveszett. Vagy az ember az énjét veszti el, mert nem mer önmagában valami lenni, filiszterré lesz s engedi, hogy mások bolondítsák őt. Az ember utánzattá lesz, puszta számmá a tömegben. A betegségnek ez a formája nagyon gyakori és egyre jobban terjed, az ilyen ember nagyon is jól érzi magát a világon, mert a világ szereti az ilyen embereket. Vagy elveszti magát az ember a lehetőségekben s azokkal kínlódva azt hiszi az „én," hogy egyre nagyobb s mivel számára minden lehetséges, éppen azért semmi sem valóság. Végre úgylátszik, mintha kiúszna a lehetőségben és éppen akkor nyeli el a mélység az ént. Így például az esztétikus álláspont két úton vezet a kétségbeeséshez, vagy a remény, vagy a félelem és rettegés lehetőségein át. Az első esetben az illető boldogan néz a világra, de azért elpusztul. Ha az ember búskomoran tekint a világra, akkor ellenkező módon ugyanaz történik. Búskomoran követi valamely félelem lehetőségét, amely végre is elvezeti őt az énjétől és a félelembe belepusztul. De éppen úgy elveszítheti az ember az ént, ha nem lát semmi lehetőséget, hanem csak szükségszerűséget. A fatalistának nincs Istene, mert Istenre nézve minden lehetséges, de a fatalista sorsára nézve semmi sem lehetséges, hanem minden szükségszerű. És ha nincsen Istene, nincsen szelleme sem, sem énje, amely éppen az ember bizonyossága arról, hogy Isten előtt áll. Ugyanez nyilvánul meg a nyárspolgárnál is, aki mély szellemtelenségbe süllyedt. Ha valaki a triviálisnak rabszolgája, akkor

csak a valószínűséggel számol és sohasem a lehetőséggel. A nyárspolgár elvesztette önmagát és az Istent.

Amennyiben a kétségbeesés az én betegsége, világos, hogy annál rosszabb alakot vesz fel, minél fejlettebb és öntudatosabb a szellem. Az, akinek sejtelme sincs arról, hogy neki énje is van, kevésbé kétségbeesett, mint az, aki ezt tudja, másrészt meg mennél inkább tudatában van az ember annak, hogy beteg, annál több a kilátás a gyógyulásra. A kétségbeesés öntudatlan alakja általános a pogányságnál és a keresztyénségben a természetes embernél. A pogányoknál az örök énről való hiányos ismeret nyilvánul meg abban a könnyelmű modorban, amellyel dicsőítik az öngyilkosságot, mert náluk nem áll az örök én az örök Isten előtt. A pogányok iránya a szellem felé vezet, mert a személyiség jelentőségét illetőleg észrevehető a jobb ismeretre való törekvés, míg a keresztyénség körén belül való pogányság hithagyás, amely mennél tovább tart, annál inkább süllyed a szellemtelenségbe. A kétségbeesés magasabb formái ritkák és pedig annál ritkábbak, mennél magasabbra haladunk. Nagyon kevés az az ember, aki csak bizonyos tekintetben is a szellem meghatározása alatt él, nem sokan vannak még azok sem, akik megkísérlik ezt az életet és ha meg is próbálják, a legtöbben abbahagyják. Nem tanulták meg, hogy féljenek, nem tanulták meg azt, hogy azután közönyösek, végtelenül közönyösek legyenek, bármi történjék is. Ha némelyek egy kis időre meg is próbálták ezt, ami a világ szerint nem lehetetlen időfecsérlés, melyet lehetőleg polgári törvénnyel is büntetni kellene. Ezek tehát a világ ellenkezése következtében hagyják abba a megkezdett utat és arra tanítják a világot, hogy inkább ragaszkodjék e világ szolidabb dolgaihoz és javaihoz. A papok pedig megnyugtatják őket az üdvösséget illetőleg. Minél magasabb fokú a kétségbeesés, annál ritkább, de annál közelebb is van az üdv. E magas fokon jelentkezhetik az, mint önmagába-

zárkózottság, amely öngyilkossággal fenyeget, vagy mint dac, amelynél utolsó esetben a fokozás abban nyilvánul, hogy az illető tudatára jön a kétségbeesésnek mint tettnek s nem csupán kívülről eredő nyomásnak tekinti azt. De megnyilvánulhat az szenvedőleg is, mint belső baj, kereszt, vagy tövis a testben, (II. Kor. 12, 17.) mely előtt az ember nem akarja magát megalázni. A kétségbeesésnek legmagasabb alakja a démonikus. Ennek következő az eredete: egyén, amely önmagában kétségbeesett, oly gyötrelemben kínlódik, amely se el nem vehető, se el nem választható az ő konkrét énjétől. Egész szenvedélyességével erre a gyötrelemre veti magát, amely végül is démonikus örjöngéssé fokozódik. És ha Isten és az összes angyalok ajánlanák is a segítségüket, nem fogadná azt el, lévén most már minden késő, míg egykor mindent oda adott volna, csakhogy szabaduljon e kíntól, de váratták őt s most már inkább őrjöng minden ellen s megkárosítottnak érzi magát az egész világ és az egész lét által és senki sem szabadítja meg a kínjától, mert akkor nem bizonyíthatja be sem maga, sem mások előtt, hogy neki igaza van. De az ilyen jellemek ritkák.

A másik részben kimutatja, hogy a kétségbeesés bűn.

Ha az ember erősebben hangsúlyozza ezt a kitételt: „Isten előtt", akkor benne vagyunk a kétségbeesésnek ama fokában, amelynek bűn a neve. A kettő között van egy középfogalom: a költői lét, amely a vallási felé irányúl. „Tövis van a testében" (Kor. II. 12, 7.), amelyet ugyan rezignáltan fogad, de egészen mégsem bir ki anélkül, hogy titokban meg ne mozgassa, ha fájdalmat okoz s egyedüli reménysége, hogy az örökkévalóságban megszabadul tőle. Vagy pedig a bűnben is megismétlődik az azelőtti elmélkedés, a szellem öntudatossági fokának megfelelően, azzal, hogy állandóan kiemeli e kitételt: „az Isten előtt." Ha bűn az, amely vallásilag a kétségbeesésnek felel meg, akkor

annak állapotnak és nem puszta tettnek kell lennie. Ez éppen az eset s ezért hangsúlyoznunk kell, hogy nekünk a bűnről és nem a bűnösről kell beszélnünk. A bűn nem az erénynek, hanem a hitnek az ellentéte, amint azt elhatározóan tanítja a keresztyénség és élesen mondja ki a Róm. 14, 23. és János ev. 16, 9. helyein. És az a „Isten előtt" magával hozza a megbotránkozás lehetőségét is. Szinte elképzelhetetlen, hogy Isten, az abszolút, törődjék az én apró énemmel. Mégis a keresztyénség ezt tanítja: „Akinek nincs alázatos ereje ahhoz, hogy ezt higyje, az megbotránkozik." Sokrates ama meghatározása tehát, hogy a bűn tudatlanság, téves. Mikor az én úgy ismeri magát, mint aki Isten előtt áll, akkor tudatlanságról nem lehet szó. Mi kénytelenek vagyunk a bűnt az akaratba, a dacba helyezni. A görögök gyerekes tudatlanságukban azt hitték, hogy sohasem lehet tudatosan tenni a rosszat, de a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a jó ismerése még nem jelenti annak a cselekvését. De az akarat nem megy egyenesen az ismeretlen ellen, hanem előbb alkudozik, késedelmeskedik, mentegetődzik és csak azután egyeznek meg a rosszban. Így tehát Sokratesnek mégis csak igaza volt, hogy az ember nem ismerte meg egészen a jót, máskülönben nem engedte volna magát az ismeret megtéveszteni. Nem, mert a kijelentés a bűnt az akaratba helyezi. Itt ismét egy kereszt áll ama gondolat és megbotránkozás ismérveként, hogy Isten kijelentése szükséges az embernek arról való felvilágosítására, hogy mi a bűn és milyen mélyen süllyedt bűnbe az ember.

De ha a bűn a kétségbeesés emelkedése és ha a kétségbeesés magasabb formáiban ritka e világon, akkor a bűn talán még ritkább. Ez ellenkezik nemcsak a keresztyénséggel, amely mindent alávetett a bűnnek, hanem elhamarkodott következtetés is. A bűn a kétségbeesés különböző állapotainak azzal való fokozása,

hogy odacsatoljuk e kitételt: „Isten előtt." Ilyen módon épp olyan összefoglaló és általános lesz, mint a kétségbeesés. Legalacsonyabb foka a szellemtelenség, amely oly fokú lehet, hogy azt bűnnek nevezzük, de ennek is mindig az ember maga az oka. Az ember nem születik szellemtelenséggel és bár sokan úgy viszik azt a sírba, mint az életnek egyetlen zsákmányát, mégis nem az élet az oka annak. Ebben a szellemtelenségben leledzik a keresztyénség is, bár ez szomorú, mégis meg kell mondani. De a bűnt folytatják s az nemcsak pusztán sorozata a tetteknek, amint a legtöbben gondolják, hanem állapot is, ezért van összefüggés a bűnben, amit az emberek mindjárt jobban felfedeznének, mihelyt a tudatára jönnének annak, hogy ők szellemesek. A bűn összefüggését nem látják. A hívő ellenben fölfedezi azt az összefüggést, amelyben ő nyugszik, t. i. a jónak az összefüggését. A bűnben megmaradni új bűnt jelent és ez a végtelenségig fokozódhatik azzal, hogy az ember kétségbeesik a bűne felett. Ez a legrosszabb, mert a bűn: szakítás a jóval, a bűn feletti kétségbeesés pedig: szakítás a bünbánattal. Néha a kétségbeesés azt a külsőt adja magának, mint ha a jó volna. A környezet az ilyen kétségbeesett embert komolynak és szentnek tartja, aki bűnei felett igazán kesereg és néhány bolondos lélekgondozó már közel áll ahhoz, hogy a mélységes lelket bámulja benne. De ez csalás, mert az nemcsak a saját, hanem Isten megbocsátása a bűnbocsánat felett is kétségbeesett, vagyis megbotránkozik. Napjainkban éppen az ellenkezője áll ennek, mindenki hiszi a bűnbocsánatot. Isten egy ismert személyiség, akivel bizalmas lábon áll az ember, aki iránt azzal tanúsít figyelmet az ember, hogy templomba megy s a lekész az ő nevében mond köszönetet e figyelemért. Azért ma nem tekintik zsenialitásnak és a mély lélek jelenének azt, ha valaki hisz a bűnök bocsánatában. A régi időben ez volt a parancs: neked hinned kell s ha az

ember nem akart hinni, akkor azt az ellenkezés és az engedetlenség alapján tette. Igen, az embernek hinnie kell a bűnök bocsánatában, de oda csak a megbotránkozáson keresztül juthat. Ma az emberek pogány módon élnek és könnyen hisznek a bűnök bocsánatában. De előre a megbotránkozással! Állítsd Istennel szembe az embert s ne vegyítsd össze e két fogalmat spekulativ módon, hanem mind a kettőt emeld ki a maga végtelen különbözőségében. Ebben van a keresztyénség alapbaja. A keresztyénség a bűnről, az egyes emberről szóló tannal kezdődik, nem pedig a tömeggel, az Istennel szemben levő emberiséggel.

De a bűnbocsánat feletti kétségbeesés nem a legmagasabb formája a bűnnek, mert az éppen mint kétségbeesés lényegileg visszaforduló, elűző, elutasító. Néha átmehet támadásba is, támadva a keresztyénséget, mint valótlanságot, hazugságot. Állandóan olyan, mint a megbotránkozás előtt volt, de míg előbb lényegileg negativ volt, addig most pozitiv. Mindkettő megütközik a keresztyén paradoxonon, az istenemberről szóló tanon. Ezért a legkomolyabb értelemben érvényes ez a mondás: „Boldog az, aki én rajtam megbotránkozik." Ez a kijelentés az a testőr, aki az Isten és ember között lévő mélység és ür felett vigyáz. Vagy megbotránkozik az ember, vagy hivően imád. A megbotránkozásnak a legrosszabb formája az, amely azt modja a keresztyénségről, hogy az hazugság és csalás, mert ez a szentlélek elleni bűn.

A kétségbeesés orvossággá lehet, ezt akarja kimutatni Kierkegaard egy nem sokkal ezután megjelent művében, amelynek a címe: „Indövelse i Christendom af Anti Climacus." Magát nem szerzőnek, hanem kiadónak jelezte. (A keresztyénségbe való begyakorlás — Anti Climacustól.)

E műve három részre oszlik. „Az első rész főtétele: „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és

én megterheltettetek és megnyugosztalak titeket." (Máté 11. 28.) Amikor ez a meghívás hangzik, tömegek tódulnak a Megváltóhoz, de vajjon jól megértették e szavakat? Hogy az ember nyugalmat találhasson az Üdvözítőnél, ahhoz dolgozónak kell lenni és megterheltnek a bűn és kétségbeesés terhe alatt. Nehéz út az és oda érve mi vár ott az emberre? Szükséges, hogy az ember jól átgondolja ezt, mielőtt útrakél.

A szavak úgy hangzanak, hogy a nép örömmel tódul oda a hívó szóra, de egyszerre akadályra bukkan. Ki az, aki a meghívást intézi? Az az üdvözítő, aki a megaláztatás állapotában látszólag éppen olyan viszonyok között élő ember, mint a meghívottak. Így volt az, amikor először hangzottak el ezek a szavak, de most, 1800 év eltelte után bebizonyosodott, hogy a meghívó, az az egyszerű ember, valósággal Isten volt. Ha ezt az 1800 évet alkalmazzuk bizonyítékul, akkor talán egyre bizonyosabb lesz, hogy ő volt az. A 300-ik évben még nem volt egészen bizonyos, hogy Krisztus Isten, akkor körülbelül olyan volt, mint a bámulatos nagy ember, aki valaha élt. Még néhány századra volt szükség. Lehetséges-e, hogy Isten és ember annyira hasonlítson egymásra? Ez az 1800 éves bizonyíték nemcsak a hitetlenségnek játszik a kezére, hanem istenkáromlás is. Ezzel ugyanis azt mondják, hogy Krisztus cselekedete fontosabb, mint az ő személye és az életének következményei jelentőségesebbek, mint az élete. Ez nem helyes, Krisztus a hitnek tárgya, amelyre nézve a 1800 év se nem szoroz, se nem oszt. De éppen abban van a keresztyénségnek a szerencsétlensége, hogy megismerte a Krisztust anélkül, hogy hinne benne. A keresztyénség, anélkül, hogy tudná, eltörölte a keresztyénséget, ezért ha valamit tennünk kell, akkor ez az, hogy kíséreljük meg ujból keresztyénséget vinni a keresztyénségbe.

Milyen volt az a Krisztus, aki azt a hívó szózatot

kibocsátotta? Egy ember a legegyszerűbb néposztályból néhány halász társaságában és nagyon kétes körökben, vámszedők és bűnösök társaságában mozgott. Magáról azt mondta, hogy ő az Isten. Ezt már sok őrült mondotta. Kortársainak az volt a véleménye, hogy ő az Istent káromolja. Megállapodva ennél az akadálynál, egy másik kérdés tolul elénk. Ha kortársa lennél és nem riasztana el ez a kérdés, sőt azzal ámítanád magad, hogy keresztyén vagy, akkor meg egy elháríthatatlan akadályhoz érkeznél s megakadnál végképen a botránkozás lehetőségén.

De hát a jelek és csodák nem bizonyítékai-e szavai igazságának? Igen, 1800 év mulva hinni lehet ezeket. De a kortársnak saját ügye eldönteni, hogy valóságos jelek és csodák voltak-e azok. *Nagyon kellemetlen érzés az, ha az embert arra kényszerítik, hogy határozott nézete legyen.* A kortársak közül az okosak bizonyára ezt mondanák: „Ha az a feltevés, hogy ő Isten, túlzás, akkor ő bizonyára valami fantaszta, mert formálisan rákényszeríti az emberekre a jótéteményeit. Jobban vigyázhatna magára, hiszen csak 30 éves és ez nem sok. Ha a gondviselés nekünk adott volna ilyen adományokat, mi ezekkel jobban tudtunk volna élni.“ A filozófus pedig ezt mondaná: „Ha egy ember Isten akar lenne, akkor azzal tanújelét adja a filozófiai alapfogalmak hiányának. A nemzetség, az universalis, a totális az Isten, de a nemzetség nem lehet egy egyes ember.“ Az államférfiú szerint: „E pillanatban ő hatalom, amellyel számolnunk kell, de csak menjen a maga útján, majd belebotlik ő is egy aknába, amelyet maga tett le és azután vége.“ A komoly polgár ezt gondolja: „Legyünk csak emberek. Mindenben jó mértéket tartani, amint Grönwald lelkész az este a klubban mondta. Annak az életnek rossz vége lesz.“ Az a legény többet tud, mint prédikálni, azt nem a templomban kellene hallgatni vasárnap, hanem a klubban hétfőn. Szeretném,

ha az eszének csak a fele az enyém volna." Minden oldalról hallható a vélemény: az az ember a legjobb esetben rajongó és rajongók azok is, akik hozzá csatlakoznak.

„Jöjjetek én hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterheltettetek és én megnyugosztalak titeket."

Az ő köre, amely halászokból áll, akarja megtéríteni a világot? Szükséges-e még más bizonyíték arra, hogy ezek bolondok? Olyan csodálatos volt-e az, hogy a világ elfordult tőle és őrjöngve követelte az életét? Majd jött a részvét, ezt mondva: „Alapjában véve sajnálom ezt a szegény fiút."

De hogy is léphetett fel így Krisztus? Mert az Isten gondolatai nem az ember gondolatai. A papok arról prédikálnak, hogy milyen fenséges az Üdvözítő alakja és ezzel mélyen megindítják a gyülekezetet. De egészen betűszerint véve, eggyé tenni magát a legnyomorultabbal (ez a tökéletes isteni részvét), ez túlsoknak látszik azoknak az embereknek, akiket egy csendes vasárnapi óra meghatott. Az ember önkéntelenül is nevetésbe tör ki, ha ezt a valóságban szemléli. A papok arról a segítségről prédikálnak, amelyet ő ad, mintha csak fogfájásról vagy hasonló dologról lenne szó. De az Üdvözítő ennek ellenében feltételezi, hogy a bűn az embernek romlása.

Ezért azután van hely, a tömeg nem tódul többé a meghívóhoz. A megbotránkozás lehetősége használt.

De ilyen körülmények között a keresztyénség nem az a vigasztaló valami, mint amiről a papok prédikálnak. A keresztyénség abszolút. Talán baj ez? A természetes emberre nézve ez a legnagyobb baj és ezért fogtak a legistenkáromlóbban ahhoz, hogy a keresztyénség igazságát történelmileg bizonyítsák be. A nem abszolúttal szemben, az egyidejűségnek csak a hitben van jelentősége. Csak a kétségbeesés ragadja meg a keresztyénséget, mint orvosságot, csak a bűntudat kényszerítheti bele az embert ebbe a rémségesbe."

„A második részben ezt az ígét tárgyalja: „Boldog az, aki énrajtam nem botránkozik meg." Az új testámentom egyes helyeit idézve kimutatja Kierkegaard, hogy mi volt az, amin az egyidejűek, a kortársak megbotránkoztak Krisztusnál. Ezekből az idézetekből kitűnik, hogy a megbotránkozásnak mindég az az ismérve, ha az ész az ellen lázad fel, hogy az ember és Isten egyszerre jelen legyen Krisztusban. Ki képes felfogni az istenembert? Az istenember nem az ember és Isten egysége, (amint azt a mindent megmagyarázni akaró spekuláció tanítja), hanem az Istennek és az egyes embernek az egysége. Nincsen sem a mennyben, sem a a földön, sem a mélységben, vagy a legfantasztikusabb gondolkodásban sem nagyobb eltévelyedésnek lehetősége, mint ez az észellenes összetétel. Azért mondja az írás, hogy boldog az, aki ő rajta nem botránkozik meg és lépésről-lépésrre mutatja ki, hogy mi volt az, amin a kortársai megbotránkoztak. A tanítványok is sokszor megbotránkoztak. Vajjon megvan-e még most is ez a megbotránkozás? Ma nincs meg a végtelen ellentét a keresztyéni és a világi között. Megbotránkozás csak úgy keletkezhetne, ha eléggé kiemelnék, hogy csak a Krisztusba vetett hitben van üdvösség, azonkívül csak elkárhozás, de a létező keresztyénségben mi mindnyájan abban a semmis és éppezért a legkevésbé sem szenvedélyes tudatban élünk, hogy mi még üdvözülünk. Hol halljuk azt hirdetni, hogy Krisztus élete az a példánykép, amely után kell átalakítani az életünket nekem és minden keresztyénnek. Nagyon is enyhén szólnak erről és még gyarlóbban cselekednek eszerint. Ennek ellenében a keresztyénség nagyon is sokat akar örökölni Krisztus után, hiszen ő érettünk halt meg, örökölni akarja nagy nevét, hasznot akar húzni életének nagy következményeiből. Hol hallani valamit arról, hogy a nép önként áldoz valamit Krisztusért, vagy hogy valamit is elhagyna azért, hogy őt

kövesse? Ha pedig valaki megpróbálja, a lelkesedés nem sokáig tart és ezt mondják neki: „Miért akartál ilyesmit kezdeni s magadat ilyesminek kitenni. Inkább ne is nyultál volna ehhez." A végső eredmény pedig az, hogy a keresztyénség pogánysággá lett!

A harmadik részben Krisztus e szavaiból kiindulva: „És én, ha felemeltetem e földről, mindeneket magamhoz vonzok." (János ev. 12. 32.) Kierkegaard rátér a tulajdonképpeni tárgyra, a keresztyénség begyakorlására. A keresztyén ideál: Krisztus követése a szenvedésben. Ennek a szenvedésnek igazi szenvedésnek kell lennnie. Szavakban még csak elviseljük a szenvedést. A nép is szereti bámulni Krisztus szenvedését. De a cselekvésben nem követik őt. Az egyház, ha hű akar maradni nevéhez, akkor nem a triumfáló, hanem a harcoló. Az ideálhoz hasonlítva a létezőt, olyannak találjuk a hasonlóságot, mint a négyszög és a kör között. *A cél nem Krisztus bámulása, hanem követése.* Aki az igazsághoz csak a bámuló viszonyában áll, az nagyon könnyen el is árulhatja az igazságot. A bámulás épp olyan kétséges tűz, mint az érzéki szerelem, amely egy pillanat alatt ellenkezővé változik a gyűlöletben és a féltékenykedésben. A bámulóból soha sem lesz követő, mert a bámuló olyan, mint Nikodémus, (János ev. 31. 21.), aki éjnek idején jött Krisztushoz és akiből bizony nem lett követő. Nikodémus valószínüleg így szólott Krisztushoz: „Ha megegyezhetnénk, akkor én az örökkévalóságban elfogadnám a te tanodat, de itt, a világban, nem tehetem azt. Nem tehetnél-e velem kivételt, nem lenne-e elég, ha hébe-korba éjjelenként eljönnék hozzád, de nappal (bár beismerem, érzem mily megalázó és megszégyenítő ez reám nézve és mennyire sértő reád nézve) nappal nem ösmerlek, nappal ezt szoktam mondani: nem ösmerem ezt az embert." *Krisztus követéséből nem létezik olcsóbb kiadás. Csak a Krisztust követő az igazi keresztyén.*"

Művét így fejezi be: mindenkiért imádkozunk, de senki sem képes minden egyest megnevezni, mert hiszen ki tudna mindenkit felsorolni. Csak még egyet nevezünk meg. Imádkozunk azokért, akik az ige szolgái, akiknek az a munkájuk, hogy az embereket te hozzád emeljék, már amennyire ez egy embernek a módjában áll, kérünk téged, áldd meg a munkájukat úgy, hogy e munkában maguk is hozzád emelkedjenek, hogy a nagy buzgóságban, ami közben neked másokat megnyerni igyekeznek, maguk tőled el ne távolodjanak. És könyörgünk a keresztyének összességéért, hogy miközben te magadhoz vonzod őket, ne gondoljanak oly keveset magukról, mintha nekik nem adatott volna meg a lehetőség, hogy másokat te hozzád vonzanak, már amennyire erre az ember képes. Mert egyedül te vagy az, aki magadhoz tudsz vonzani valakit, bár mindent, mindenkit fel tudsz használni arra, hogy mindeneket magadhoz vonzzál."

Kierkegaard ezt a művét tartotta a legjobbnak. A keresztyénség felébresztése volt evvel a célja, bombát akart dobni evvel a keresztyének közé, hogy lássák, mily messze vannak az ideális keresztyénségtől. Magasra emeli a keresztyén ideált, hogy a hívő ember ne elégedjék meg önmagával. Maga is érezte, hogy túl éles a hangja, néha olyan sejtelmei voltak, hogy emiatt a tömeg majd ráront és eltaposса. Azt is rebesgették, hogy Mynster püspök el fog járni a szerző ellen. De éppen ebben tűnik ki Mynster püspök bölcsessége, hogy Kierkegaard személyes célzásaiért nem akart bosszút állni és egyházát nem üldözéssel akarta megvédelmezni.

Egyre élesebb lett a viszony Kierkegaard és Martensen theologiai tanár között is, aki ekkor már nagyon emelkedett hírben, dicsőségben és elismerésben. K. tulajdonképpen őt látja maga előtt, amikor műveiben a spekulációról beszél.

Lelkészi körökben már ekkor sokat beszéltek róla

és műveiről. A roskildei nagy lelkészi értekezleten bátyja, Kierkegaard Péter püspök igyekezett elsímítani a közte és Martensen között felmerült ellentétet.

Dr. Rudelbach, annak a kornak egyik legnevesebb theologusa, védelmébe vette Kierkegaardot, mert ő is elégedetlen volt az államegyházzal és azt hitte, hogy neki is az a célja, amikor a létezőt támadja, hogy az evangélikus egyház megszabaduljon az államtól való függő viszonyától. Ez ellen Kierkegaard a legerélyesebben tiltakozik, ezt mondva: „Urssim számtanában, amelyet tanuló koromban használtak, jutalmat ígértek mindenkinek, aki hibát talál a könyv számtani feladványaiban. Én is jutalmat ígérek annak, aki az én sok könyvemben csak egy javaslatot, vagy csak egy gyönge célzást is talál olyan irányban, mintha én a külső megváltoztatását óhajtanám, vagy annak, aki csak a legkisebb utalást is talál arra, hogy a külsőnek megváltoztatása nekünk használna. Ellenkezőleg, minden szorgalmamat és tehetségemet még áldozatok árán is arra használtam fel, hogy bensőbbé tegyem a keresztyénséget magamban és másokban is, már amennyiben e tekintetben másokra befolyást gyakorolhattam. Nincs semmi ellen sem annyi ellenvetésem, mint a keresztyénségnek és a politikának az áldatlan összezavarása ellen, mely egy új egyházreformációt hozhatna divatba... A keresztyénség bensőség, amint az embernek az a felsőbbsége minden állat felett, hogy bármely klímában élhet, ugyanez a tökéletesség fellelhető a keresztyénségben is, éppen mivel bensőség, különféle fokok alatt élhet, még a legtökéletlenebb formák között is.“ Tiltakozik az ellen, hogy őt a theológiai professzorok közé sorozzák s még inkább az ellen, mintha ő valamely egyházi párt, vagy irányhoz tartoznék. Ébresztő akar lenni, egyes ember, aki előtt nem a külső, hanem a belső igazság, az igazságnak az átélése a fő. Senkinek sem a párthíve s neki sincsen sem pártja, sem párthívei.

Ha valaki figyelemmel olvassa Kierkegaardnak e munkáját, azonnal észreveszi, hogy tévednek azok, akik szerint Kierkegaard a katolicizmus felé orientálódott volna. Őt egyáltalán nem érdekelte az egyház külső szervezete és mint szélső individualista, nem is tudta volna magát alávetni az egyház hierarchikus felépítésének!

IX.

Az előbb tárgyalt két nagy műve után három úrvacsorai beszédet adott ki. Ekkor jelent meg ugyanis első művének, az „Enten-eller"-nek második kiadása s mivel ez inkább esztétikus gondolatokat fejt ki, prédikációinak kiadásával ismételten azt akarja hangsúlyozni, hogy irodalmi munkásságának főcélja a vallási tartalom. Az első beszéd a főpapról szól Zsid. 4. 15. alapján. A második beszéd tárgya a vámszedő Luk. 18. 13. alapján. E beszédben azt mondja, hogy sok ember belsőleg a farizeushoz hasonlít, míg külsőleg a publikánust utánozza. A publikánus nagysága éppen abban rejlett, hogy külseje teljesen megfelelt belsejének. A publikánus megigazultan tért haza, mert az önvád a megigazulás lehetősége. A harmadik úrvacsorai beszédben a bűnös nőről szól Krisztus e szavai alapján: Neki sok bűne megbocsáttatott, mert igen szeretett. (Luk. VII. 47.)

Alig egy negyedév mulva újra megjelent egy beszéde (En opbygelig Tale. Kjöbenhavn, 1850.), ezt atyja emlékének ajánlotta. Ebben ismét a bűnös nőről szól Luk. 7, 47. és köv. alapján. Beszédjét ezzel kezdi: „Azon, hogy egy nőt helyez elénk tanítóul és a kegyesség példányképéül, senki sem csodálkozik, aki tudja, hogy a kegyesség lényegében nőiesség. Bár az írás azt tanítja (Pál ap.), hogy a nőnek hallgatnia kell

a gyülekezetben s tanítania nem szabad, de éppen az Isten előtti hallgatás az igazi kegyesség és istenesség, amiért is azt a nőtől kell megtanulnunk. Először is tanuljuk meg tőle azt, hogy olyanok legyünk, mint ő, közönyösek minden más iránt s akként aggódjunk feltétlenül bűneink felett, hogy csak egy legyen fontos és pedig feltétlenül fontos: a bűnbocsánat elnyerése. Másodszor tanuljuk meg tőle azt, amit példájával tanúsít, hogy a bűnbocsánat elnyeréséért maga semmit sem volt képes tenni. Végül azt tanulhatjuk a bűnös nőtől, hogy nekünk olyan vigaszunk van, amely felett ő még nem rendelkezhetett, mert Krisztus engesztelő halála zálog nekünk arra, hogy bűneink bocsánatot nyernek.

Két újabb úrvacsorai beszéde 1851 nyarán jelent meg. (To Taler ved Alter gangen om Fredagen, Kjöbenhavn 1851.) E két beszédet annak a meg nem nevezett nőnek szenteli, akinek szentelte kezdettől fogva egész írói működését. Ez a nő volt első és utolsó szerelme. Az első beszéd alapigéje: „Akinek pedig kevés bocsáttatik meg, kevésbé szeret." (Luk. 7. 47.) Mindennek a szeretet jegyében kell történnie. A szeretet nem érdemszerző. Nem szabad az alábbi két gondolatot elválasztani: mert sokat szeretsz, sok bocsáttatik meg néked — és mert sok bocsáttatik meg neked, sokat szeretsz. A második beszéd arról szól, hogy a szeretet sok vétket elfedez. (I. Péter 4. 8.) Ennek az emberek előtt kettős értelme van. Az, aki szeretetteljesen elfedezi felebarátja bűneit önmaga előtt, menti, vagy igyekszik mások tekintete előtt elrejteni. A szeretet elrejti az ember saját hibáit is, hogy azokat nem látja. De ha Krisztusról van szó, akkor az csak egyet jelent, hogy másnak a bűneit fedi el, nem a. magáéit, mert neki nincsenek bűnei. Megtörtént, amit a pogányság hiába keresett és ami a törvény uralma alatt céltalan törekvés lett volna. Bűneinket a testével fedi el, az igazságosság elvesztette követelményét, a bűnbánat nem marcangol töb-

bé, mindketten mintegy látásukat vesztve azt mondják: nem vagyok képes semmit sem látni. A csirkékhez hasonlóan, amelyeket a kotló a szárnyai alá gyüjt, igyekszünk mi szeretetének a szárnyai alá minden bűnünkkel egyetemben, hogy megvédelmezzen bennünket. A kotló védelmezi a csirkéit és életét is kész azokért feláldozni, Krisztus halálával rejt el bennünket és ezt a menedéket senki sem veheti el tőlünk. Óh örökké biztos, óh boldogan védő menedékhelyünk. Ezt hirdetik nekünk az oltár elől, mert az életét a szószékről, a halálát pedig az oltár elől hirdetik. Egyszer halt meg az egész világért és a mi bűneinkért, halála nem ismétlődik meg, de megismétlődik az, hogy ő éretted is meghalt, éretted, aki az ő testében és vérében nyered a zálogát annak, hogy éretted is meghalt. Óh biztos menedéke a bűnösnek, óh boldog menedékhely, különösen, ha megtanultad előbb, hogy mit jelent az, ha a lelkiismeret vádol, a törvény ítél, az igazságosság büntetve üldöz, mert akkor egészen a kétségbeesésig elfáradva, nyugalmat találsz nála, az egyedüli menedékhelyet, amelyet lelni lehet. Egy ember, a legszeretetteljesebb is, önmagában legfeljebb enyhítőd, mentőd lehet, reád bízva, hogy mint veszed igénybe, de önmagát nem adhatja neked. Azt csak Jézus Krisztus teheti, csak ő adhatja oda magát menedékül neked, nem vigasztaló indokokat, nem tant ad ő neked, hanem saját magát adja oda néked. Kierkegaardnak svéd életírója, Rudin szerint e beszédekben éri el Kierkegaard igehirdetése a tetőpontját. Milyen harmónikus befejezése lehetett volna ez Kierkegaard egész működésének, ha szenvedélye életének végén nem ragadja el oly végzetesen.

Igen értékes kis műve jelent meg 1851-ben: „Önvizsgálatul a jelen kornak ajánlva." [11]) (Til Selvprövelse Samtiden Anbefalet, Köbenhavn 1851. 80. l.) E munkájában már határozottan kifejezést nyer a létező egyházzal szemben való állásfoglalása. Lehmann tanár sze-

rint Kierkegaard tanulmányozását ennek a műnek gondos olvasásával kell kezdeni.

A mű három részre oszlik. Az első rész Jakab apostol I. 22. alapján arról szól, hogy nem elég csak az írás tükrének külső alakját szemlélni, hanem abban önmagunkat kell látni. Luther helyesen cselekedett, amikor a tettek érdemszerzőssége ellen tiltakozott, mert akkor ez az érdemszerzőség veszélyes volt. De most a másik veszély fenyeget, hogy olcsón, semmis áron akarjuk megvenni a keresztyénséget. A keresztyénség követelménye pedig az, hogy életünk minden erejének a megfeszítésével kell kifejezést adnunk cselekedeteinknek, azután pedig megalázkodva kell bevallanunk, hogy csak a kegyelem, egyesegyedül a kegyelem üdvözít bennünket. Luther szerint a hit nyugtalan dolog és annak pulzusát éreznünk kell életünkön. A puszta szavak azonban mit sem érnek és ha Luther feltámadna, bizony kínos volna a mi megjelenésünk előtte, az őszinte, komoly hivő előtt és nem adna semmit sem a mi szó-keresztyénségünkre. Működése odairányult, hogy a mi keresztyénségünk bensővé legyen, ehelyett nálunk csupa őszintetlenséget, színészkedést és külsőséget találna.

Az írásban nem szükséges a homályos helyeket keresnünk, elég ha azt tartjuk meg, amit értünk. A fődolog, hogy ne legyünk ravaszkodók a szentírással szemben, mert ebben a legostobább ember is nagy mester.

A szentírás tükre nem objektív tan, annak subjektive kell reánk vonatkozni.

A második részben az Apostolok cselekedetei 2, 1—12. alapján szól arról, hogy Krisztus az út és ez az út kezdetben különösen nehéz és egyre nehezebb lesz egészen a halál pillanatáig. Őt kell követnünk, mert az ő követésében van a keresztyéninek a bizonyítéka.

A harmadik részben az Apostolok cselekedetei 2,

1—12. alapján fejti ki, hogy a Szent lélek éltet bennünket. Szerinte sokat beszélnek ugyan a kor szelleméről és más szellemekről, pedig a keresztyénség követelménye szerint ellentmondva a rossz szellemének hinnünk kell a Szent lélekben. A Szent lélek teremt bennünk új életet, megöli bennünk az önzést és életre kelti a szeretetet.

E munkának a folytatásául irta meg Kierkegaard valószínűleg még 1852-ben a „Dömmer selv" (Ítélj magad) eímű művét, amely azonban csak halála után húsz évvel jelent meg. Péter apostol e szavaiból indul ki: „Legyetek józanok. "(I. Pét. 4. 7.) Az apostol a józanság alatt nem világi okosságot ért, mert az okosság bálványozása keresztyén szempontból utálatos. A józanság abban áll, hogy az ember önmagába térjen az önismeretben és Isten előtt ne legyen semmi és mégis végtelenül, föltétlenül le legyen kötelezve előtte. Az a mi bajunk, hogy már nagyon nagy becsben tartjuk az írást, mégis elkerüljük. Kérkedünk az ismerettel, holott keresztyén szempontból az ismeret csak világias élvezet. Nem az ismeret, hanem a tett változtatja meg az életemet! A keresztyénség leghelyesebb ismertetése annak a megcselekvése. Keresztyén értelemben csak az a józan ember, akinek megértése a tett.

A keresztyénség ezt hirdeti: áldozatot hozni, szenvedni. Ezt valósítsuk meg és ismét valósággá lesz a keresztyénség, ha azt nem csupán kenyér és karrier végett hirdetjük. A keresztyénségnek élettel való hirdetése százezerszer többet ér, mint a szóval való hirdetés.

A keresztyénséget vigaszként árúlni a keresztyénség kötelezettsége nélkül: bűnbocsánatárúlás, üzlet a keresztyénivel.

Az ígehirdetés sokszor csak művészet könnyekkel, helyes hanghordozással és kézmozdulatokkal.

A második részben Máté 6. 24. verse alapján Krisztusról, a példányképünkről szól. Itt ismét ezt mondja:

„Istent nem imádhatod jó cselekedetekkel, de még kevésbé bűntényekkel és mégkevésbé azzal, hogy semmitevésben andalítod el magad." Ha igazán akarja imádni Istent és azt akarja, hogy imádásának örülhessen, következőleg kell az embernek magát tartania: Igyekezzék minden erejéből, éjt s napot nem kímélve, minél több olyasmit tenni, amit becsületes emberek, emberileg szólva, jócselekedetnek neveznek. És ha azután magát Isten előtt mélyen megalázva látja, hogy e jócselekedetek is gyarlók és nyomorúságosak, ez jelenti Isten imádását.

Az a legszerencsétlenebb dolog, ha mi a kereszténységet csak beszédmóddá tesszük. Krisztus csak akkor a mi példányképünk, ha a mi életünk is azt fejezi ki, hogy hozzá hasonlóan mi is csak egy úrnak szolgálunk.

A középkor, Luther és a jelenkor között a következő összehasonlítást teszi: „Alljunk csak meg egy pillanatra. Bármily nagy is a tévelygése, mégis a kereszténység általala való felfogásának határozott előnye van korunk felfogásával szemben. A középkor a kereszténységet mint tettet, existenciális változást fogta fel. Ez pedig az értékes rész. Persze egészen más lapra tartozik, hogy bizonyos csodálatos cselekedetek iránt előszeretettel volt és azt hitte, hogy az a kereszténység, ha az ember kolostorba megy, ha mindent a szegényeknek ad és az önvessződés, az egy lábon való állás és más nevetséges cselekedetek voltak szerinte az igaz követés. Ez tévelygés, és nem maradt el az sem, ami rosszabb volt az első tévelygésnél, hogy t. i. bíztak az érdemszerzőségben és azt hitték, hogy jócselekedeteikkel érdemet szereznek Isten előtt. Még rosszabb lett a helyzet akkor, amikor abban a hitben éltek, hogy az egyes jócselekedetek nemcsak az illetőnek válnak a javára, hanem tőkét gyüjtve azokból azokat mások javára is fordíthatja. Még rosszabb lett mindez akkor,

amikor üzletté fajult s emberek, akik sohasem gondoltak arra, hogy maguk cselekedjenek jót, pénzért, elég olcsó áron, hozzájuthattak azokhoz."

Ekkor lépett fel Luther. Ennek a kornak az állapotát szellemtelenségnek mondja. Veszedelmes szellemtelenség, mert azoknak, akik jócselekedeteikkel vélték kiérdemelni a menny üdvösségét, látniok kellett volna, hogy ez biztos útja a romlásnak, mert ez az üdvösség halála és biztos útja a kétségbeesésnek. Ha az ember jó cselekedeteire akar építeni, akkor minél több jót tesz, annál szigorúbb lesz önmaga iránt, annál jobban kifejleszti önmagában a bünbánatot. Ezen az úton, ha az ember nem egészen szellemtelen, lelke éppen a béke ellentétéhez, a nyugtalansághoz jut. Az ember csak hit által igazul meg. És ezért Isten nevében, pokolba a pápával és összes segítőtársaival, el a kolostorokkal, a bőjtölésekkel, az önvesszőzéssel, majomjátékaitokkal s mindazzal, amit a „követés" jelszava alatt árultatok.

De ne feledjük, Luther nem törölte el a követést s még kevésbé az önkéntes követést, amit a hízelgés el szeretne velünk hitetni Lutherről. Ő a követést oly irányban érvényesítette, hogy az ember tanúságot téve az igazságról, anélkül, hogy azt érdemszerzőnek képzelné el, önszántából tegye ki magát a veszélynek. Nem a pápa támadta meg Luthert, hanem Luther volt az, aki megtámadta a pápát, Luther élete, bár nem végezték ki őt, mégis az igazságért feláldozott élet volt.

Luther elkerülte azt a tévelyt, amely a cselekedetek jelentőségét túlozta. Nem tévesen, hanem egész helyesen mondta, hogy az ember egyedül hit által igazul meg. Ennek alapján beszélt, tanított és hitt ő. És hogy a kegyelmet nem hiába vette, arról élete tanuskodik.

De az őt követő legközelebbi nemzedék már engedett ebből és nem hajolt el rettegéssel a cselekedetek túlzásától a hit felé. Luther tanítását doktrinává tette

és így a hit is elveszítette minden életerejét. „Ha a középkor keresztyénsége — folytatja tovább — kolostoros és aszketikus volt, akkor a mi keresztyénségünk professzoros, tudományos." „Professzor!" Ilyen férfiúról nem beszélnek az újtestámentomban, amiből látható először is, hogy a keresztyénség professzorok nélkül jött a világra. És akinek van érzéke a keresztyéni iránt, az láthatja, hogy senki sincs úgy berendezkedve arra, hogy kipraktizálja a keresztyénséget a világból, mint éppen a professzor."

Manapság az emberek olyan kényelmesen rendezkedtek be, hogy mindenki csak élvezni akar és senki sem áldozni. Az érdemszerűség veszedelmének igazán még árnyéka sincsen. Ma senki sem akar szenvedni a tanért, az igazságért."

Munkáját e sorokkal fejezi be: „Korunk baját nem a létezőnek hibái alkotják, korunk főhibája a reformok utáni sóvárgás és az a hamiskodás, hogy anélkül akarunk reformálni, hogy szenvedni és áldozatot hozni készek lennénk, anélkül, hogy halvány fogalmunk lenne arról, mit jelent az, reformálni. Képmutatás korunkban éppen az egyházat, amely a legkevésbé alkalmas rá, megreformálni akarni. Amikor az egyháznak szüksége volt a reformációra, akkor senki sem jelentkezett, nem volt tódulás, mindenki elfutott, csak egyetlen férfiú, a reformátor, nevelődött egész csendben, félelem, rettegés és sok kisértés között arra, hogy meg merje tenni a rendkívülit. De most lárma van, akárcsak egy táncmulatságon, mindenki reformálni akar, ez nem Isten gondolata, hanem emberi találmány s azért is van azután félelem és rettegés helyett hurrá, bravó, taps, közebéd, látványosság és vak riadalom!"

A kéziratra 1855-ben azt írta Kierkegaard, hogy e munkáját akkor írta, amikor az öreg püspök még élt, mert különben erősebben írt volna. Ez a nagy vihar előtti legutolsó munkája, amint láthatjuk egyre erőseb-

ben támadja a dán országos egyházat s amint e munka utolsó soraiból kitünik, különösen az bántja, hogy sokan külső reformokkal akarnak segíteni az egyház baján. De ezek a reformok nem voltak olyan mellékesek, semmitmondók, mint amilyeneknek Kierkegaard tartotta. Sok fontos kérdést kellett akkor az állam és egyház között rendezi. A szabad vallásgyakorlat megvalósítására nemcsak az államhatalom és a szabadelvű politikusok törekedtek, hanem az egyházi férfiak legkiválóbbjai is, élükön Grundtviggal. A racionalizmus vihara után szükség volt az agenda és az énekeskönyv javítására. A papok megítélésében is hova-tovább odajut Kierkegaard is, ahol előtte époly, sőt talán nagyobb gúnnyal a szekták dolgoztak. Kétségkívül nagyobb súlyt kell helyezni az életre, mint a szavakra, a szónoklás művészetére. A „szónok" papok a racionalizmus uralma alatt jöttek divatba a protestánsoknál és az egyházban is megerősödött, mint a parlamentáris életben a szónokok téves túlbecsülése. Igazságtalan a skandináv ev. papság iránt, mert ott is bizonyára nem egy hű pásztor áldozta fel nemesen életét Ura és Megváltója szolgálatában. Azok a papok, akiknél ő egyoldalúlag nem látta az általa feállított ideált, a mártiriumot, az általa kigúnyolt és félreértett világias életükkel, azzal, hogy önzetlenül érdeklődtek népük kultúrális élete iránt is, jelentékenyen emelték népük kultúráját és így Isten országa számára működtek.

Voltak bizonyára képmutató, világias, anyagias és színészkedő papok is, de Krisztus egyháza sohasem lesz e földön még munkásaiban sem egészen tiszta, konkoly mindíg lesz a tiszta búza között és Júdások mindíg lesznek az apostolok között.

Kierkegaardnak, az individualizmus apostolának nincs érzéke a gyülekezet, a közösség, az egyház iránt. A családja izolált volt, nevelése a külvilágtól elzárt, nem élt az emberek között, nem volt ráutalva a kenyér-

keresetre, az apja által gyüjtött tőkét fogyasztotta. Egy 18-ik századbeli pietista szerint könnyű annak keresztyénnek lennie, aki vagyonának kamataiból él! Kierkegaard éppen izolált nevelése következtében nem ismerte a közösség, az egyház nevelő hatását. Nem mélyedt el a reformációnak abba a vívmányába, amely az egyház ideálját elválasztotta a tényleges egyháztól.

Egyik művének előszavában beismeri, hogy kora gyermekkora óta csak a keresztfán értünk szenvedő Megváltót látta és élete céljául azt tűzte ki, hogy ezt a szenvedő Megváltót kövesse. Bár Pál apostol sem akart másról, mint a megfeszített Krisztusról tudni, mégis ott volt előtte a feltámadott Krisztus is, aki szeretetével győzi le a világot és teremt egy újat.

Naplójában azt állítja Kierkegaard, hogy eltekintve szerelme néhány boldog percétől, sohasem volt boldog, különösen eljegyzésének a felbontása után. Innen ered állandó pesszimisztikus világnézete. Nem volt soha egy igazán derüs nyugodt perce, különben sokszor ad kifejezést annak a meggyőződésének, mintha a keresztyénség elitélné az élet derüs, nyugodt perceit. Ő is, akárcsak a szektáskodók, el akarja vitatni azt a tényt, hogy Krisztus részt vett a kánai mennyegzőn, tehát azt, hogy Krisztus részt tudott venni mások örömében, továbbá, hogy természetesnek találta azt az atyát, aki tékozló fia hazatérésének örömére lakomát rendezett. De téves az a nézete is, mintha egyedül a szenvedő Üdvözítő lenne az egyedül helyes keresztyén ideál. Az aszkézis nem is krisztusi életideál s annak képviselője nem is Krisztus, hanem keresztelő János. Krisztus a maga evangéliumát sónak és kovásznak mondja, amely áthatja az emberi élet minden körét s amelynek az emberi élet fejlődésében örök hivatása van.

Nem volt Kierkegaardnak érzéke a családi élet iránt sem. Kortársával, Schoppenhauerrel együtt elitéli a reformációnak a családról való felfogását. Itt meg-

jegyezhetjük, hogy Kierkegaard soha sem említi édesanyját, Schoppenhauerről pedig tudjuk, hogy milyen anyának a fia volt. Keserű életemlékek magyarázzák meg ferde felfogásukat, a családi élet meg nem értését. Krisztus sohasem nevezi a nőtlen életet tökéletesebb életnek, sőt nem véletlen, hogy Máté evangéliumában nyomban azután adja áldását a gyermekekre, miután arról a kivételről szólott, hogy egyesek Isten országa érdekében lemondanak a házas életről. (Máté 19, 13.) Elvitathatatlan, hogy a keresztyén egyházban hamar kezd érvényesülni az aszketikus életideál, de az éppen annak a jele, ami ellen Kierkegaard is küzd, hogy a külsőítés teret nyer az egyházban. Ezzel egyidejűleg mindíg találkozunk ellentmondással is. A nikeai zsinaton, amikor kiakarják mondani a papok nőtlenségét, felállt Pafnutius thébai püspök, aki egyik szemét az üldözésekben veszítette el hitéért, aki maga is legszigorúbb önmegtartóztatásban élt s tiltakozott az ellen, hogy új igát vessenek az emberekre, mert Krisztus szellemében a tiszta, becsületes házasságban még a házastársak ölelkezése is szüziesség. Külső, felületes felfogás az, amely a házasságban csak élvezetet talál s nem egyszersmind nagyon is nehéz alkalmakat az önmegtagadásra, lemondásra, és éppen arra, amit Kierkegaard is helyesen főcélul tűz ki: Krisztus követésére.

A protestantizmus a nőtlenség érdemszerző volta ellen való tiltakozásában sokszor a másik túlzásba esett s érdemszerzőnek tekintette a házasságot, pedig ez épp oly tévedés, mint az előbbi s ma már felébe emelkedtünk mind a két álláspontnak s a helyes szempont felé közeledünk, amikor az egyiknek éppen úgy, mint a másiknak az igazi értékét fel tudjuk fogni! Igazat adunk Höffdingnek, aki szerint a humánus-ethikus úgy áll az aszkéta felett, mint a kémikus az alchimista felett, akinek az energiáját, kitartását, szenvedélyét és a magábazárt munkában kifejtett mély gondolatait bámulja

ugyan, de jobban szeretné, ha ezeket az erőket más cél szolgálatában áldozná fel. Nézetünk szerint a humanizmus nincs ellentétben a keresztyénséggel — éppen ez az, amit sem egy aszkéta, sem Kierkegaard minden nemes törekvése mellett sem képes megérteni.

Utolsó műveiben többször is hangsúlyozza, hogy a keresztyénség annyira hűtlen lett életideáljához, hogy tulajdonképpen már nincs is keresztyénség. Naplójában egy helyen ezt mondja: „Luther 95 tételt szegezett fel a wittenbergi vártemplom ajtajára, hogy a tévelygő keresztyénséget észre térítse, nekem csak egy tételem van: keresztyénség nincsen." Ez a nézete úgy született meg, hogy az újtestámentomi keresztyénséget veszi mértékül s e tekintetben inkább a svájci reformációhoz közeledik, tulajdonképen pedig a szekták álláspontján áll már.

A svájci reformáció az őskeresztyénséget tartja teljesen megújítandónak, reá nézve a szentírás törvénykönyv volt s ezért elvetendőnek tartott mindent, amire a szentírásban határozott utalás nem található. Luther kezdettől fogva világosabban látott s fejlődésben a Szentlélek művét látta s határozottan elitélendőnek és elvetendőnek csak azt tartotta, ami a szentírással ellenkezik.

Az őskeresztyénség, mint egy abszolút szellemmozgalom kezdete, kétségkívül oly erőt foglal magában, amely örök időkre szól. De nem szabad elfelednünk azt sem, hogy az őskeresztyénségnek is voltak nagy tévedései.

Minden szekta az őskeresztyénség utánzata, csakhogy a szellem terén minden utánzat karikatúrával végződik. Nem utánozhatjuk az enthuziazmust, amely egyszer már letünt s nincsen, ha pedig erőnek erejével mégis csak azt akarjuk utánozni, akkor abba a hibába esünk, amelyet Kierkegaard a leghatározottabban elitélt, az őszintetlenség hibájába.

Ezt a követelményt, az újtestámentomi keresztyén-

ség visszaállítását, azért is hangsúlyozta Kierkegaard, mert lelke mélyéből útálta azt a visszaélést, amit egyesek a történelminek túlságos hangsúlyozásával elkövettek.

A történelemmel mindíg sokan éltek vissza. Jézus korában is csak a farizeusok koszorúzták meg próféták sírjait, akiknek a lelkülete pedig nem volt különb a próféták egykori gyilkosainak lelkületénél. Nem látjuk-e napjainkban is, hogy olyan emberek dicsőítik szokszor a mártírokat, akiknek lelkülete minden máshoz közelebb áll, mint a mártíriumhoz? De ezek a gyarlóságok nem tüntetik azért el a történelmet és a történelmi fejlődést. A történelemmel űzött visszaélés nem szünteti meg a történelem nagy jelentőségét. Kierkegaard, ha igazán tanulmányozta volna a történelmet, nem határozta volna el magát életének utolsó lépésére. Könyvtárában nem voltak történelmi művek, hanem annál több meséskönyv. Egyik életírója a mesével való oly nagy előszeretettel való foglalkozásából magyarázza, hogy kevés érzéke volt a valóságos lét megítélésére *s innen származtatja az ideálnak túlmagasra való emelését is.*

Kierkegaard szerint nincs keresztyénség, mert a jelenlegi keresztyének nem képesek a mártíriumra, az áldozatra. Legutolsó művében ugyan helyesen jegyzi meg, hogy nemcsak az a mártírium, ha az igazságért vérünket áldozzuk, hanem az is, ha annak szolgálatában egy egész életet áldozunk fel.

A mártíriumokban sokszor nagy a csalódás. Kétségkívül Kierkegaard is csalódott a maga mártíriumában. Elutasítja ugyan, hogy őt Krisztus követőjének tartsák, mert hiszen ő csak „költő", de mégis kiérezzük írásaiból, hogy élete utolsó éveiben követőnek, a Krisztusért szenvedőnek tartja magát. A csúfolódók könnyen kifigurázhatták volna ezt a követést, ha rámutattak volna arra, hogy könnyű egy elképzelt, extra módon követni Jézust annak, aki apjától nagy vagyont örökölt, akit az élet küzdelme, gondja soha sem bántott. Goldschmidten kívül

senki sem bántotta, az emberek nem adták vissza sokszor kíméletlen célzásait, támadásait. Az ilyen mártíriumságot mégis csak könnyebb elviselni, mintha valaki az éhenhalásnak teszi ki magát a meggyőződésért s elszakad azoktól, akiket szeret.

„Nincs keresztyénség" — hangoztatja folyton Kierkegaard. Bizony minden időben éreznünk kell, hogy mily távol állunk a keresztyénség egyedüli ideáljától, a Krisztustól. A magát őszintén vizsgáló keresztyén mindíg mélyen átérzi ezt a szót: „Hiszek Uram, segíts hitetlenségemben." A létezőben mindíg csak rosszat, mindíg csak Bábelt, csak a szektáskodó, csak a rajongó lát. Akik a keresztyén életideálnak a teljes megvalósítását követelik a hívőktől és abban a hiszemben élnek, hogy maguk azt tökéletesen megvalósítják, megfeledkeznek Pál apostol eme szavairól: „testben lakván, távol vagyunk az Úrtól." (II. Kor. 5, 6.) Az evangélikus egyház sohasem tanította, hogy tagjai, tehát a papjai is csupa igaz keresztyének volnának. A római egyház tanítja ugyan, hogy az egyházon kívül nincsen üdv, de azt még ez az egyház sem tanítja, hogy hívei csupa keresztyének lennének. Némely szekta ugyan azt állítja, hogy minden tagja szent, igaz keresztyén. De ezek a szentek sokszor nagyon is gyarló emberek.

Az igaz keresztyénséget különben az Üdvözítő maga olyannak jelzi, hogy bizony sokszor még maga az sem, aki annak birtokában van, nem tudja, hogy e legdrágább kincs valóban az ő tulajdona.

Luthert[12]) műveinek és naplójának a tanusága szerint tisztelte. Szorgalmasan olvasgatta a prédikációit. Életének végén azonban Lutherrel szemben is kételyei támadnak, így azt hangoztatja, hogy túlkorán lépett ki a szerzetes rendből és hogy a téves kinövéseket döntögetve sok értéket is ledöntött a középkori egyházból. A protestantizmus szerinte nem helyesbítése, hanem csak módosítása a keresztyén ideálnak. A protestantizmus az

aszketikus ideál helyébe a humánus etikust tette. Ezt Luther minden művében hangsúlyozva látjuk, az Augustana confessioban is. Kierkegaard erre naplójában a következő megjegyzést teszi: „El, el minden úgynevezett képzelt isteni cselekedettel, mint pl. a böjttel stb. Mindenki maradjon meg hivatásában, ez az igazi istentisztelet. De várj csak egy kicsit kedves Luther. Tehát mindenki maradjon meg hivatásában. Miként lehet minden polgári állást összeegyeztetni a keresztyénséggel, például, ha színész az ember. Itt ellentétek szunnyadoznak. Azután, hogyan maradjon meg polgári állásban úgy, hogy abban kifejezze a keresztyén etikát, hiszen akkor tönkre megy s üldözésnek teszi ki magát... De igaz, Luther nem dialektikus, ő állandóan csak az érem egyik oldalát nézi."

Kierkegaard helyesen látja a protestantizmus hibáját abban, hogy sokszor túlnyomó benne a professzori és a doktrinér elem. Ez különösen a német protestantizmusra vonatkoztatható, a skandináv protestantizmusra már kevésbbé.

Nem csodálkozhatunk, hogy Kierkegaard élete végén kételkedni kezdett Lutherben, hiszen utolsó naplófeljegyzései szerint már az apostolok kezdték meg az Újtestamentom keresztyénségének a meghamisítását. Szerinte hiba volt, hogy pünkösd napján 3000 embert megkereszteltek, mert ezzel behozták a tömeget a keresztyénségbe. És még rosszabb lett a helyzet, amikor rövid idő multán így kiáltottak fel: Győzelem, győzelem, győzelem! Már van 30—40.000 keresztyén. Dialektikusan szólva azt mondhatjuk, hogy a keresztyénség elveszett, mert 30—40.000 embert nem tudhat egy apostol kezelni. Azután Pál apostol is engedményeket tesz, azt mondva hogy bizonyos esetekben szabad nősülni és Timoteusnak megengedi a borivást is a gyenge gyomrára való tekintettel." E felfogásból is látható, hogy Kierkegaard

erőnek erejével az aszketikus életideált akarta belemagyarázni a szentírásba.

Mivel nem tudta kimutatni az Újtestamentumból hogy Krisztus a házasság ellen szólott volna, tehát a csűrés-csavaráshoz fogott. Szerinte abból, hogy Krisztus az alábbi mondásában: „Aki inkább szereti atyját, anyját, testvéreit, mint engemet, nem méltó hozzám", nem szól a gyermekekről, világos, hogy nem akarta, hogy a keresztyének házasságra lépjenek. Az efajta írásmagyarázat nem ritka ennél a férfiúnál, aki más esetben meg olyan mélyen hatolt be az írás szellemébe. Élete végén mindjobban megzavarja tiszta látását szenvedélye és talán a búskomorsága is.

X.

A „Dömmer Selv." című művében már élesen támadja a dán országos egyházat. Úgy látszik e munkát csak abban az esetben akarta kiadni, ha utolsó két nagy munkájáért az egyház üldözi. Minthogy üldözésre senki sem gondolt, más eseménynek kellett fellobbantania Kierkegaard szenvedélyét a maga rettenetes mivoltában.

Mynster püspök 1854 január 30-án halt meg, 78 éves korában. Húsz évig volt a legtekintélyesebb egyházmegye püspöke. Veje, Martensen theologiai tanár, később a püspökségben utódja tartott felette emlékbeszédet temetése előtt a vártemplomban, február 5-ikén a zsidókhoz írt levél (13. 7—8.) következő szavai alapján: „Emlékezzetek meg a ti elöljáróitokról, akik szólották néktek az Isten beszédét és figyelmezvén az ő életök végére, kövessétek hitöket, Jézus Krisztus tegnap és ma és örökké ugyanaz." Ebben a beszédben, amely nyomtatásban is megjelent, az igazság tanujának nevezi a megboldogultat s kifejti, hogy mily sokat nyert vele

a dán ev. országos egyház, mert sokan neki köszönik, hogy Krisztushoz vezettettek.

Martensen halotti beszédében a többek között ezeket mondja: „Kövessétek, az igaz tanuk hitét! Attól a férfiútól, akinek drága emléke tölti el szíveinket, gondolatunk visszaszáll az igazság tanuinak egész sorozatára, amely szent láncként végigvonul az időkön, az apostolok napjaitól egészen napjainkig. Mindnyájan egyetértenek ebben a tanuságtételben: az idők változnak, de Jézus Krisztus tegnap és ma és örökké ugyanaz, e világnak a tudománya, e világnak az országai változnak és elavulnak, de Krisztus tudománya és országa örökké megmarad! Az igazság tanuinak e szent láncában volt a mi elköltözött tanítónk is egy az Istennek és Atyának a dicsőségére szolgáló tag. A hitnek a tanuságtételét a szellem és erő bizonyságával érvényesítette közöttünk! Az idő, amelyben először lépett fel prédikálni, sivár és terméketlen kor volt, az uralkodó gondolkozás előtt idegen volt Isten törvénye és az evangélium. A lelkiismeret törvénye és annak szigorú követelményei helyett egy lanyha, földi boldogságtan uralkodott, amely az embereknek csak arra adhatott utasítást, hogy miként lehetnek szerencsések e földön, miként élvezhetik a világot az élet felszínén anélkül, hogy tudakozódnának az élet alapja, célja felől anélkül, hogy kérdeznénk: Honnan és hova? Krisztusnak a bűn és kegyelemről tanuskodó csodálatos szeretet evangéliuma helyett a templomokban az emberi tudomány hervadt beszéde hangzott, amely szégyelte Krisztus evangéliomának a teljességét és csak emberi ész szemlélődésekkel állott vagy múló érzéseket és meghatottságot akart felkölteni, anélkül, hogy választ adott volna az emberi szív ama legmélyebb kérdésére: „Mit cselekedjem, hogy üdvözüljek?“ Akkor fellépett ez a férfiú, hogy népünknek prédikáljon, először egy csendes falusi templomban, ahonnan hangja hamar eljutott hazánk különböző vidé-

keire. Elkezdette egy elpuhult nemzedék elé tartani a törvény és lelkiismeret komolyságát, keresztelő Jánosnak képét, aki a megtérés beszédjével készítette elő az Úrnak az útját, egy olyan életnek a képét, amely önvizsgálatban és önön bensejébe fordított tekintettel nem a test világának, hanem Isten törvényének rendeli alá magát, a lelki erőnek a képét, amely szükséges, ha az ember meg akarja állni az élet nehéz harcát. De eléje állította az embernek annak az Üdvözítőnek a képét is, aki telve van kegyelemmel és igazsággal s akire János rámutatott, arra az Üdvözítőre, akit ő keresett és talált meg életének belső harcában, akit ő keresett és talált meg a csendes vizsgálódás és megpróbálás, valamint a szív nehéz küzdelmei segítségével, amelyek nélkül igazán senki sem találja meg Krisztus békéjét."

Kierkegaard megütközött e beszéden, különösen az a kitétele nem tetszett, amelyben Martensen Mynster püspököt az igazság tanujának nevezte. Azonnal akart írni Martensen ellen. Ettól csak azért állott el, mert híre járt, hogy Martensen lesz az utóda Mynsternek s nem akarta, hogy támadása úgy tünjék fel, mintha ő Martensen előlépését akarná megakadályozni. Martensennek Sjéland püspökévé való felavatása 1854 június 5-ikén, pünkösd másodnapján történt meg. Ő a következő szavakkal fordult a papsághoz: „Egy olyan férfiú után foglalom el ezt a hivatalt, aki erre a szellemi ajándékok és sok évi tapasztalat ritka egyesülésével volt felkészülve és úgy viselte a hivatalát, mint a legkiválóbb azok között, akik szolgálatot végeztek egyházunkban."

Ugyanennek az évnek december havában jelent meg Kierkegaard első támadó cikke a „Faedrelandet" című lapban a következő cím alatt: „Az igazság tanuja volt-e Mynster püspök és pedig az igazság igazi tanui közül való volt-e?" Cikkében többek között ezeket mondja: Abban a beszédben, amelyet Martensen tanár tartott az epif. után való 5. vasárnapon dr Mynster

püspök temetése előtt, amelyet emlékbeszédnek nevezett s amelyet valóban annak is lehet nevezni, amennyiben emlékezetébe hozta Martensen tanárnak a megüresedett püspöki széket, ez a beszéd Mynster püspökről, mint az igazság tanujáról szól, mint arról, aki az igazság igazi tanui közül való s oly erős és határozott kifejezéseket használ, aminőket csak lehet. A meghalt püspök életével és jellemével arra int bennünket, hogy kövessük az igaz előljárók és az igazság tanuinak a hitét. A meghalt püspököt Martensen püspök az igazság tanuinak szent láncolatába sorozza, amely az apostolok idejétől egészen napjainkig terjed stb."

„Ez ellen kénytelen vagyok óvást emelni és mivel Mynster püspök meghalt, csak röviden szólhatok és pedig arról, hogy mi késztet engem arra, hogy ily állást foglaljak vele szemben. Ha a hirdetés alatt azt értjük, amit mondanak, írnak, nyomtatnak, szavakat és prédikációt, akkor Mynster püspök hirdetése elhomályosít, elhallgat, kihagy olyasmit, ami elhatározóan keresztyéni, azt, ami nekünk embereknek kellemetlen, ami megerőltetésünkbe kerül, mert akadályozza az élvezetet, azt, hogy önmagunknak kell meghalnunk, önként meg kell tagadnunk önmagunkat és a tanért szenvednünk kell. Nem szükséges kiváló éleselméjűség, hogy ezt mind lássuk, ha az újtestámentumot tesszük Mynster püspök beszédei mellé. De ha Mynster püspököt a szószékről az igazság tanujának nevezik, kanonizálják, ez ellen óvást kell emelni . . . Te aki ezt olvasod, jól tudod, hogy keresztyénileg mit értünk az igazság tanuja alatt, de engedd, hogy emlékeztesselek arra, miszerint ehhez okvetlenül szükséges, hogy az illető szenvedjen a tanért. És ha még kiemelik, hogy ez az igazság tanuja, akkor a szót a legszigorúbb értelemben kell venni. Engedd tehát, hogy közelebbről megmondjam, hogy mit kell az alatt értenünk. Az igazság tanuja olyan ember, akinek élete kezdettől végig nem azonos azzal, amit

élvezetnek nevezünk, ellenben kezdettől végig be van avatva abba, amit szenvedésnek mondunk és ha meg is voltál mentve hosszú szenvedésektől, mégis tudod, mi az, ha az ember önmagát emészti kínjaiban!... Egy igazságtanu, az igazság igazi tanuja, az az ember, akit ütlegelnek, bántalmaznak, az egyik börtönből a másikba hurcolnak és az utolsó előlépése, amikor az igazság tanui közé veszik őt fel, az, hogy keresztre feszítik, lenyakazzák, felnyársalják és holtestét a sintérek egy félreeső helyre dobják temetetlenül-így szokták temetni az igazság tanuját! Vagy elégetik és hamuját elszórják a szélrózsa minden irányába. Ez az igazság tanujának élete, halála és temetése és Mynster püspökről azt mondja Martensen professzor, hogy az igazság tanuja volt. — Óvást kell emelni az ellen, hogy Mynster püspök az igazság tanuja volt. — Mynster püspökről megközelítőleg azt lehet mondani, hogy ő egy egész nemzedéket vezetett, nehézzé teszi világosságot hozni a mi zavart vallási fogalmainkba, ha nem világítjuk meg kellően Mynster püspök igehirdetését, amellyel szemben nekem is van tartozásom, Mynszter püspök, az én életem szerencsétlensége, éppen nem volt az igazság tanuja, neki nem csak nagy hasznot hozott a keresztyénség hirdetése, hanem élvezetet is nyujtott, hogy deklamálhatott a vasárnapi csendes órákban arról, hétfőn pedig világias okossággal fedezhesse magát, azt a látszatot keltve, hogy ő az a férfiú, akinek elvei vannak s ő az a férfiú, aki szilárdan áll, ha minden inog is s hajthatatlan, amikor mindenki hajlik, de az igazság az, hogy ő világiasan okos ember volt, de amellett gyenge, élvsóvár s csak nagy szónok. Az én életem szerencsétlensége az volt, hogy boldogult édesatyám Mynster prédikációinak segítségével nevelt fel s én boldogult atyám iránt való kegyeletből elfogadtam e hamis váltókat, anélkül, hogy azok ellen protestáltam volna. Ő meghalt — Istennek hála, hogy ezt kibirtam tartani, míg ő élt.

Megtörtént az, ami felett majd kétségbeestem, amit egyszer ez öreg Grundtvignak is mondtam: „Ha Mynster püspök teljesen kiéli magát, akkor majd zeneszóval temetik el. Valóban zeneszóval temették el. Síremlékére is összegyül majd annyi, amennyi szükséges. Nem lehet hallgatni tovább, az óvásnak be kellett következnie, mennél később, annál komolyabb tiltakozás az ellen, hogy a szószékről, tehát Isten előtt jelentsék ki Mynster püspököt az igazság tanujának, mert ez nem igaz és ha ekként hirdetik, égbekiáltó valótlanság."

Martensen erre a támadásra a következő cikkben felelt: „Abban a cikkben, amely méltán nagy feltünést keltett, dr Kierkegaard úr nagy hangon óvást emelt az ellen, hogy én egy prédikációban, amelyet néhány nappal Mynster püspök halála után tartottam, Mynster püspököt keresztyén igazságtanunak neveztem, oly férfiúnak, akinek hite nemcsak szóban és hitvallásban nyilvánult meg, hanem tettben és igazságban is. Kierkegaard magyarázata szerint az igazság tanuja olyan ember, aki szegényen, meggyalázva tanuskodik az igazságról, olyan ember, akit ezért végül is keresztre feszítenek, lenyakaznak, akinek holttestét sintérek cipelik egy félreeső helyre és ott marad temetetlenül stb., tehát olyan ember, ha jól értem a doktor urat, akit történeti jelentőségében mártírnak neveznak. Én tehát azzal, hogy Mynszter püspököt keresztyén igazságtanuk közé soroztam, hibáztam, Isten és a gyülekezet előtt égbekiáltó valótlanságot mondtam a szent helyen, igen a legbotrányosabb játékot űztem a kereszty énséggel. Ezzel kapcsolatban nyilatkozatot kell tennem. Ha meg kellene engednem dr Kierkegaardnak, hogy az igazság tanuja elnevezés csak mártírokra szorítkozzék, akkor bizonyos tekintetben hibát követtem volna el, ha nem is egy égbekiáltó valótlanság hirdetésével a szent helyen, hát legalább is a téves szóhasználattal. De mi jogosítja fel őt e fogalom ilyen korlátozására minden egyházi szó-

használat ellenére, ily korlátozásra, amelynek értelmében, amit helyesen jegyezték meg vele szemben, János apostolt, akit se nem nyakaztak le, se keresztre nem feszítettek, se sintérek el nem cipeltek, hanem a gyülekezet temetett el, ki kellene zárni az igazságtanuk sorából. Ami pedig azt a körülményt illeti, hogy dr Kierkegaard szerint az igazság tanujának egyedüli ismérve a szenvedés, arra nézve meg kell jegyeznem, hogy sok rajongó és fanatikus vetette magát alá nagy szenvedésnek, anélkül, hogy az igazság tanuja lett volna. És azután mi jogosítja őt arra, hogy elnézze, miszerint más szenvedések is vannak, mint a kézzel fogható üldözés. Vajjon nem lehet-e egy kornak szellemi halála, az emberek közönyössége az örökkévalók iránt, mély szenvedések forrása arra nézve, aki a tanért munkálkodik? A legközelebbi kérdés az lesz, feltéve, hogy az igaz egyház feltalálható nálunk, vajjon Mynster püspök helyet foglalhat-e a keresztyén igazságtanuk között hazánkban? Én ezt valóban hittem, amikor halála után néhány nappal a gyászoló gyülekezetben kijelentettem és most is hiszem s nem tételeztem fel, hogy életem folyamán más meggyőződésre jussak. De dr Kierkegaardnak, amikor azzal vádolja meg, hogy elhallgatta az igazságot, előbb meg kellett volna fontolnia, hogy az Úr szolgájának nemcsak arra kell vigyáznia, hogy semmit el ne hallgasson, de arra is, hogy többet ne mondjon, mint amennyire megbizatása és Istentől tehetsége van. Ezt az aranyszabályt Mynster püspök megtartotta. Annyi bizonyos, hogy dr Kierkegaard, aki egyik művében arról írt, hogy a szeretet cselekedete az, ha megemlékezünk egy halottról, a legutóbbi halottról való megemlékezésével biztosította magát az ellen a veszély ellen, amellyel szemben ő úgy látszik semmiféle áldozattól sem riad vissza, hogy t. i. őt el ne felejtsék."

A kortársak legnagyobb része elítélte Kierkegaard fellépését és egyetértett Martensen védelmével. Tény,

hogy Martensen sem akarta, hogy az „igazságtanu" kifejezése alatt vértanút értsenek. De Kierkegaard továbbra is megmaradt állítása mellett, hogy az igazságtanu csak vértanu lehet és a további cikkeiben is azt állította, hogy Mynster püspök más volt hétfőn, mint vasárnap délelőtt a templomban. Aki hivatalt viselt, tehát püspök, prépost vagy pap, az szerinte hivatalnok és azért nem lehet igazságtanu. Az újtestámentum szellemében felfogott igazságtanuknak ezek a hivatalnokok éppen úgy nem nevezhetők, mint a hadgyakorlat sem nevezhető háborúnak. Kierkegaard újabb cikkeire Martensen nem felelt, ami azután még nagyobb szenvedélyességre ragadta Kierkegaardot, ezért fejtegeti egyik cikkében: „Dr Martensen hallgatása: 1. keresztyénileg nem védelmezhető, 2. nevetséges, 3. ostobán okos, 4. több tekintetben megvetendő." Majd gúnyolódik, azt mondván, hogy most már két igazságtanuja van a dán keresztyénségnek: Mynster és Martensen püspökök.

A hivatalos körök hallgatása annyira felbosszantotta Kierkegaardot, hogy elhatározta az egész hivatalos egyház megtámadását.

Szomorú eltévelyedése ez, mert hisz szakít egész multjával és régi meggyőződésével, amikor a tömeg élére áll és a csúfolódók székébe ül, hogy lerántsa azt, ami egykor neki is szent és drága volt. Egyesek szerint Kierkegaard utolsó fellépésében is hű maradt önmagához, mert szerintük sokat állít új szerepében olyat, ami célzásként régebbi műveiben is fellelhető. Kierkegaard utolsó fellépésével önmagával jut ellentétbe, azaz azzal az általa hangoztatott igazsággal, hogy csak az lehet igazság, ami épít. Az a mód azonban, ahogy ő az igazságot hirdette, túlozva és szenvedélyességtől elragadtatva, nem épített, hanem rombolt. Bármennyire éles volt is azelőtt a kritikája, annyira nem ragadtatta el magát, mint az utolsó fellépésben, nehezen tekinthető az egyház ellenségének az, aki maga is többször foglalkozott azzal

a gondolattal, hogy lelkészi hivatalt vállaljon. Bármily éles kritikát is gyakorolt a létezővel szemben, a csúfolódókat és a keresztyénség ellenségeit mindíg elítélte és távolról sem akart szolgálatot tenni a Brandeseknek, akik zászlajukra írják őt és dicsőítik.

Irodalmi munkássága céljául a hit és a keresztyén egyéniség mélyítését tűzte ki s ime utolsó fellépésével csak rombol és csak azoknak ad táplálékot, akik mindent le akarnak rombolni, ami Krisztus nevével összefüggésben van. Ezt az igazi Kierkegaard sohasem akarhatta.

Utolsó irodalmi tevékenysége a tömegindulatok felkeltésére alkalmas „Öjeblikket" kiadása volt. Kilenc füzet jelent meg e folyóiratból, amely azóta számtalan új kiadást ért és több kultúrnyelvre le van fordítva s becses tárháza minden szekta és keresztyénellenes mozgalomnak.

Az oktalan támadás megindulása után még egyszer megjelenik az igazi Kierkegaard arca az 1855 augusztus havában kiadott utolsó prédikációjában. Ennek a címe: „Guds Uforanderlighed". (Isten változatlansága.)[13*]) Ezt a beszédet atyja emlékének ajánlja és Jakab I. 17—21. alapján arról szól, hogy milyen vígasztaló arra, aki hisz Istenben az, hogy Isten szeretete változatlan. Az egész beszéd tartalma megtalálható az előrebocsátott imádságban, amely a következő: „Te változatlan, akit semmi se képes megváltoztatni. Te a szeretetben változatlan, aki éppen a mi érdekünkben nem engeded magad megváltoztatni: hogy mi is a saját érdekünkben a Te változatlanságod által engedjük magunkat feltétlen engedelmességben felnevelni s nyugalmat találjunk és megnyugodjunk a Te változatlanságodban! Te nem olyan vagy, mint az ember, aki ha meg is akar őrízni némi változatlanságot, nem szabad, hogy túlsok legyen, ami megindíthatja őt és nem szabad engednie magát túlságosan megíndíttatni. De Téged végtelen szeretetedben

minden megindít, még az is, amit mi emberek jelentéktelenségnek nevezünk, ami mellett megindulás nélkül haladunk el, még a veréb szegénysége is megindít Téged, egy emberi sóhaj, amire mi alig figyelünk, szintén megindít Téged, óh végtelen szeretet, semmi sem változtat meg, Te változatlan! Óh Te, aki végtelen szeretetedben megindíttatol, indíttass meg ez imával is s áldd meg azt, akit az ima megváltoztat, hogy imádkozva jöjjön összhangba a Te változatlan akaratoddal, Te változatlan!"

A „Öjeblikket" (Pillanat) első száma 1855 május 24-én jelent meg. Kifejti ebben az első számban, hogy mi a célja e lapnak a kiadásával. „Egész életében — úgymond — az örökkévalóságot tartva szem előtt írt s most mégis a pillanatnak ír, amelyet mindíg útált." Búcsút mond bizonyos tekintetben tehát a multnak, mert éppen az örökkévalóság előtt nem tudna megállni, ha elmulasztaná ezt az alkalmas pillanatot annak a megmondására, hogy mi az igaz keresztyénség. Le kell rontania azt a képzelődést, mintha az úgynevezett keresztyének csakugyan keresztyének lennének és a papok jókeresztyénsége is csakugyan keresztyénség lenne.

A jelen korban szerinte minden a jellemtelenség jegyében úszik s csak egy kulcs van, amely a mennyet megnyithatja és ez a „Vagy-vagy" és nem az „Úgyis így is."

Az állam azzal, hogy 1000 lelkészi állást szervez, nemcsak hogy nem mozdítja elő a keresztyénséget, hanem egyenesen lehetetlenné teszi azt, mivel így 1000 családnak anyagi érdeke, hogy a keresztyénség ne valósíttassék meg s mivel érdekük, hogy mennél több ember nevezze magát keresztyénnek s ezzel a keresztyénség, amely rendkívül ritka és felette nehéz, könnyűvé tétessék.

Az állam és a papok okozói annak, hogy az emberek és így a tömeg is nem ismerik, hogy mi az igaz

keresztyénség s nem ismerik meg az újtestamentomi keresztyénséget.

Az állam sokat foglalkozik az egyházi kérdéssel. A megoldás pedig egyszerű lenne. Martensen püspök szerint a papok az igazság tanui. Érvényesítse az állam ezt a kijelentést és engedje meg, hogy a papok valóban az igazság tanui legyenek, mert így megszabadul a papok fizetésétől és nyugdíjától.

A közönségnek egy biztos szellemi hánytatószert ajánl, hogy megszabaduljon minden féligaztól és határozottan az igazság szolgálatába lépjen.

Állítsa szeme elé, hogy mily nehéz keresztyénnek lenni s hogy mily áldozatokat kíván tőlünk Krisztus s azután képzelje el, hogy egy vasárnapi csendes órában dramatikus kosztümben fellép egy férfiú és rém komoly arccal beszél az örökkévalóság előtti nagy számadásról, de e csendes órán kívül úgy él e férfiú, hogy nagyon is könnyen megalkuszik azzal, ami neki hasznára van, megnyeri az előkelők kegyét s ha ezért valaki elítéli, azt bolondnak tartja. Szerinte, ha ezt istentiszteletnek tartják, akkor ez csakugyan hánytatószer.

De ha ez nem használ, akkor még egy adagot kell bevenni. Mert ha útálatos az ilyen életmódot és eljárást keresztyén istentiszteletnek nevezni, akkor még útálatosabb az, ha a meghalt nagy szónokot egy jól kosztümözött új deklamátor az igazság tanujának nevezi.

Ha ez az adag sem használ, akkor végy be még egy adagot, mert ime az új deklamátor azt mondja arról, aki az előbbi eljárása ellen óvást emel, hogy bemocskolja egy becsületes ember emlékét, hogy megzavarja a sír békéjét stb. stb.

Engedd hát hatni a hánytatót és légy hálás Isten után Martensen püspöknek ezért a kitünő hánytatóért.

Utószavában azután kijelenti, hogy birtokában van egy olyan könyv, amelyet hazájában nem igen ismernek: Urunk és Üdvözítőnk evangéliuma. Ámbár nem

tett esküt rá, mégis nagyon le van kötelezve ennek a könyvnek, mert ez borzalommal tölti el minden „úgyis-úgyis"-sal szemben.

Ez első számból is láthatjuk, hogy a Martensen által használt „igazságtanu" kitétel robbantotta fel benne a szenvedélyt, jóllehet Martensen kijelentette, hogy nem értett alatta mártirt. Kierkegaard az őszinteség, a bensőség embere abba a hibába esett, amit másoknál ostorozott. Az egyházi közérdekre hivatkozik, bár e fellépésében a személyes gyűlölség és a sértett hiúság rugója félreismerhetetlen. A rajongók útjára lép, csak önmagát tartva olyannak, aki ismeri az újtestámentom keresztyénségét, holott nyilvánvalóan félreérti azt, amikor egyedül a szenvedésben és pedig a külső szenvedésben látja annak ismérvét. A keresztyén bensőség nagy hirdetője hűtlen lesz tanításához.

Az állam és az egyház kapcsolata nem ideális állapot, de enélkül minden árnyoldala ellenére sem tarthatta volna fent magát még a keresztyén név sem és az Úr Jézus újtestámentomának az az egy példánya sem juthatott volna Kierkegaard tulajdonába. A keresztyénség és az állam évezredeken át egymással összefüggésben voltak. Az állam védelmezte a keresztyénséget a barbár népek rohama ellen és ismét az állam védelmezte a protestantizmust az állammal szövetkezett pápasággal szemben. Nem ideális viszony ez, de magára az állam fejlődésére is üdvös — enélkül a keresztyénség elpusztult volna a szekta elfogultságában. Itt is látható Kierkegaard nagy elfogultsága és járatlansága a történelemmel szemben. Neki a történelem iránt semmi érzéke sem volt!

Az összes számokban ugyanazt variálja Kierkegaard, hogy t. i. az állam és a keresztyénség nem mehetnek együtt, mert a keresztyénség tulajdonképen ellensége az államnak. A keresztyénségnek szerinte nem az állam támogatására, hanem az állam üldözésére és Isten

támogatására van szüksége. A gúnynak és a csúfolódásnak a legmagasabb mértékét is eléri lapjában, úgyhogy Brandes is vele szemben gyenge tanítványnak érzi magát. Mennyire elitéli Kierkegaard a lelkészek igehirdetésében az esztetikai részt, pedig ő maga ezen is túlmegy és triviális célzásaival egészen az aljasságot érinti. (2-ik szám 5-ik pontja.) Hangoztatja, hogy nincs keresztyénség. mert az ő korabeli keresztyénség rosszabb a pogányságnál. Gúnyolja a papok jövedelmező állását, különösen pedig a házasságát. A hetedik számban közli a Mynster püspök előtt tett egyik nyilatkozatát, amely szerint a lelkészek egészen abba is hagyhatnák a prédikálást, mert a gyülekezet azt gondolja magában: „Ezért is fizetik őket." Erre Mynster püspöknek ez lett volna a válasza: „Van a dologban valami." Ezerszer ismétli különféle képekben, hogy az az istentisztelet, amelyben Istent bolondnak tartják, nem egyéb az istenkáromlásnál. A szenvedély tombolása benne egyre nagyobb méreteket ölt. A kilencedik és utolsó szám 1855 szeptember 25-ikén jelenik meg, ebben már sokat foglalkozik magával is, hangsúlyozva, hogy mily sok nehézségen ment át életében és azt látja, hogy az embernek lumpnak kell lennie, mert akkor minden nehézség eloszlik és karriért lehet csinálni.

Elérkezett a végső ponthoz. A tömegnek legkedvesebb embere lett a bátor, szókimondó férfiú. Elérkezett a nirvánához. Az atyjától öröklött vagyon elfogyott. Nem volt már egy garasa sem. Szenvedélyessége és az utóbbi napok izgalmai kimerítették. Hozzájárult e végső kimerüléshez az a durva támadás is, melyet egy Thurah nevű kandidátus intézett ellene a „Pillanatok" megjelenése alatt. Thurah a „Pillanatok" hangján választ írt azokra s e válaszában helyt adott a városban Kierkegaardról szárnyaló aljas pletykáknak is. Thurah gúnyosan szól arról, hogy K. éles nyelvével senkit és semmit sem kímél. Atyjától — úgymond — tömérdek pénzt

örökölt s így szerencsés anyagi körülményeire támaszkodva, merészen gúnyolhatta a keresztyénséget és különösen a papságot, azzal vádolva meg, hogy a nép pénzére utazik, mert különösen az utóbbira szüksége van. Majd azután így szólaltatja meg Kierkegaardot: „Kövessétek az én példámat, melyet Isten azzal tett lehetővé, hogy kedvező anyagi körülményeim között nem kellett kenyérkereső pályára lépnem". K. az „Öjebliket"-ben, amint tudjuk, különösen azt ostorozta, hogy a papok hivatásukat kenyérpályának tekintik. Thurah támadására egy másik, szintén fiatal theologiai hallgató válaszolt. Szerinte K. oly követelményekkel lépett fel a keresztyénekkel szemben, mint az ókori keresztyén egyházban a montanisták. Szerinte Thurah durva támadásával inkább ártott, mint használt, mert a közvélemény, mely eddig inkább ellenséges indulattal fogadta K. egyházelleni támadását, most felé fordul. Thurah ennek a theologusnak támadására prózában felelt, azt mondva, hogy K. ezen utosó lapjával a Megváltót gyalázta és a keresztyén tanítókat s mindent, ami emberi, a porba rántott, így a házasságot is ágyasságnak nevezte és a gyermekszülést útálatosnak Isten előtt. Az ilyen támadót le kellett leplezni és Kierkegaardot, mint istenkáromlót kellett megtámadnia.

Október 2-ikán K. az uccán összeesett. Kórházba szállították, ahol az orvosokhoz ekként szólott: „Eljöttem magukhoz meghalni." Ifjúkori barátja, Boesen, hozzásietett a kórházba s megkérdezte tőle, tud-e még békében imádkozni, mire ő lelkész barátjának ekként felelt: „Igen, tudok." Arra a kérdésére pedig, hogy nincs-e még valami mondanivalója, válasza ez volt: „Nincsen, de tisztelek minden embert, nagyon sokra tartom mindnyáját, mondd meg nekik, hogy az én életem egy nagy, mások előtt érthetetlen szenvedés volt[15]) — úgy látszott, hogy hiú és elbizakodott vagyok, pedig én sohasem voltam az, nem is vagyok én jobb másoknál, én

ezt meg is mondtam és sohasem mondtam mást. Nekem tövis (Pál apostol mondása) volt a testemben." Majd barátjának arra a kérdésére, hogy nem akarja-e felvenni az úrvacsora szentségét, ezzel felelt: „Igen, de nem paptól, hanem világi ember kezéből." Boesen válaszára, hogy ez nem lehetséges, K. ezzel felelt: „Akkor hát meghalok anélkül." Majd pedig Boesen rosszalására ezt mondta: „Erről nem lehet vitatkozni, én már választottam. A papok királyi hivatalnokok és a királyi hivatalnokoknak nincsen semmi közük a kereszténységhez." Betegségében nem akarta magához engedni bátyját, amikor az meg akarta látogatni őt. Sok szenvedés után november 11-ikén halt meg. Temetésekor oly nagy és izgatott tömeg gyült össze, hogy be se fért a nagy Frue Kirke-be, ahol a temetés szertartását tulajdon bátyja végezte. Sokan kíváncsiak voltak, hogy halotti beszédében nem tesz-e említést öccse utolsó irodalmi működéséről és egyházelleni támadásáról. A beszéd mély hatást tett a hallgatóságra, bár az utolsó hónapok eseményeiről K. bátyja egy szó említést se tett. Mikor a temetőben Tryde prépost a sírba helyezett koporsót megáldotta, a gyászoló család köréből kilépett Lund Henrik fiatal orvosnövendék, akinek a megboldogult anyai ágon nagybátyja volt s ekként szólott az ott lévő nagy tömeghez: „Nem becsületes dolog az egyház részéről, hogy azt a férfiút, aki felmondott az egyháznak, teljes dísszel temetik el." Majd János jelenéseinek könyvéből olvasott fel egy részt arról a gyülekezetről, amelyet Isten kiköp a szájából, mert langyos. „Te nem tudod, hogy nyomorúságos, vak és meztelen vagy." Ennek elhangzása után megismételte Kierkegaardnak lángoló haragú kirohanását az államegyház, a nagy „kéjnő" ellen, amely egyházban Kierkegaard nem volt keresztyén. Végül pedig K. utolsó művéből részleteket olvasott fel annak bizonyítására, hogy az egyháznak ezen eljárása csak megvetést érdemel. Ez a fiatalember lelkileg terhelt

ember volt. Később nagyon megbánta ezt a tettét és K. bátyjától és Tryde prépositól bocsánatot kért. Egy év mulva kiadott könyvében ismét bocsánatot kért ezen tettéért, mert — úgymond — el volt vakulva, amikor azt hitte, hogy ha ő ugyanazt mondja, amit nagybátyja, az helyes, pedig meggyőződött, hogy két ember tettének, még ha ugyanazt cselekszik is, nagyon különböző lehet a hatása.

Kierkegaard halála után felbontották az asztalfiókjában talált két lepecsételt levelet. Mindkettő bátyjának volt címezve. Az egyikben ezt írta: „1851 augusztus Az a névtelen, akinek most említem a nevét az, akinek ajánlom az egész szerzői munkásságomat, az én volt jegyesem Schlegel Regina asszony." A másik levélben ezt írta: „Kedves Bátyám! Az az akaratom, hogy az egykor velem eljegyzett Schlegel Regina asszony örökölje azt a csekélységet, melyet hátrahagyok. Ha nem akarja azt elfogadni, hát ossza ki a szegények között. Egyúttal ki akarom fejezni azt, hogy reám nézve az eljegyzés époly kötelező, mintha meg lettünk volna esketve. Testvéred Kierkegaard S."

Sírfeliratául már évekkel halála előtt K. Brorson egyik énekének az alábbi versét választotta:

„Det er en liden Tid,
Saa har jeg vunden,
Saa er den hele Strid
Med et forsvunden,
Saa kan jeg hvile mig
i Rosendale
Og uafladelig
Min Jesum tale."

(Csak egy kis idő s győztem s az egész küzdelemnek egyszerre vége s nyugodhatok a rózsavölgyben és szakadatlanul beszélhetek Jézussal.)

Az „Öjeblikket" miatt olyanok is dicsőítik Kierke-

gaardot, akikkel bizonyára sohasem akart volna egy sorban küzdeni. Höffding bár szintén elhibázottnak és túlzónak tartja utolsó fellépését, mégis utolsó írásait egy sorba helyezi Paskal provinciális leveleivel. Nézetünk szerint közelebb jár az igazsághoz Kierkegaard ebbeli megítélésében Koch[16]), mikor ezt mondja: „Ha az ember K. utolsó művét (Öjeblikket) egyhuzamban olvassa s nem az egyes számokat külön, lehetetlen, hogy ne érezze azok egyhangúságát. Végnélküli variáció és ismétlés az, bizony nem más, mint ismétlés, bár minémű fejlődésnek még a nyoma is hiányzik belőle. Ennek pedig az ő negatív álláspontja az oka, mert nem található nála semmi utalás arra vonatkozólag, hogy mi történjék akkor, ha mindent lerombolt."

A dán papság nem igen felelt a dühös támadásra. És helyesebb is volt a vihar tombolását bevárni. Mindenki érezte, hogy az államegyház régi alakjában az új fejlődésben fent nem tartható. Grundtvig és nagy pártja az államegyház megszüntetéséért küzdöttek. Kierkegaard működéséről Grundtvig így nyilatkozik: „Az a prédikáció, amelyet Kierkegaard tartott a korának, hasonlít ahhoz, amellyel Assissi Ferenc fordult a kortársaihoz, azzal a különbséggel, hogy az a szeretet, amely a ferencrend alapítóját hevítette, hiányzott K.-nál s nem nyujtott példát életével, mint Ferenc. Az az egyszerű szerzetes nagy helyet foglal el az egyház történelmében, míg e nagy gondolkodót kisebb hely illeti meg, tőle nem indult ki reformáció. A szélső individualizmus hirdetője volt, korának igaz gyermeke."

Martensen püspök élete végén kiadott emlékirataiban[17]) Kierkegaardról megemlékezve azt mondja, hogy féligazságai, paradoxonjai, tréfás ötletei egy lelket sem segítenek belső nyugalomhoz és békéhez, bár nyugtalanság felkeltésére alkalmasak. Kritikája nem volt a szentlélek kritikája, sem a prófétáké, akik a szigorúságot mindíg össze tudták kapcsolni a szeretettel. Kritikája

mefisztoteleszi volt, szívtelen, mely a romlást bizonyos kárörömmel nézi. Ha pedig valaki azt állítja, hogy magasra tartotta az ideált, akkor ez valótlanság. Nem érvényesítette másként, mint minden szekta megszokta cselekedni, hogy t. i. különleges egyoldalúságot írva zászlajára, azt igazi ideálként magasztalja. Az ő Krisztus képe eltorzított és Krisztus követése nála karikatúrává lesz. Elismeri, hogy sok szellem és zsenialitás található az irataiban és eddig még nem akadt senki, aki azt feldolgozta volna. Végül szerinte senki sem lesz képes beszámíthatóságának a mértékét megállapítani. „Nemes hangszer volt, de húrjai repedezettek voltak."

Koch abban látja Kierkegaard tragikumát, hogy ő mint az aszkezis rabja, mint sokan előtte, egyesíteni akarta az életet gyűlölő aszkezist a keresztyénséggel. A keresztyénség, az újjászületés vallása nem cserélhető össze az életgyűlölő aszkezissel. A keresztyénségnek szerinte nincs szüksége arra, hogy hozzá keverjenek aszkézist és azzal tegyék komolyabbá. Nem kell félni attól, hogy túl alacsony lesz a követelmény. Az újjászületés követelményei oly nagyok, hogy rájuk megy az egész élet, annak minden tehetsége és ereje. A keresztyénség követelménye nem kisebb, sőt nagyobb, mint az aszkézisé. De a cél egészen más, t. i. az emberi életet üdvözíteni kell és nem megsemmisíteni. Az élet teljessége a cél és nem annak az üressége.

A skandináv keresztyénség megfogadta a komoly leckét, amit Kierkegaard művei a bensőségre és az egyéni átérzésre vonatkozólag tartalmaznak. Erős a törekvés, hogy a keresztyénség ne legyen csak puszta szám, külsőség, hogy a keresztyén ideálok ne legyenek csak puszta szólamok, hanem élet és valóság.

Kierkegaard egykori ellensége: Goldschmidt, aki habár akaratlanul is, sokban hozzájárult egyoldalú fejlődéséhez, a „Nord og Syd." folyóirat 1855 nov. 17-iki számában ezt írja a nagy dán gondolkodóról: „Dr. Kier-

kegaard nehány heti betegeskedés után meghalt a kórházban. Mivel éppen polemiája közben betegedett meg, sokan azt mondják, hogy ez Isten ujja, büntetés a hivatalos keresztyénség és a papok ellen intézett támadásáért. De helyesebben itélünk, ha rámutatunk arra, hogy utolsó értekezésének különös, szenvedélyes és keserű hangja betegségének a folyománya, amely mindig befolyásolta rendkívüli tehetségét. Kétségkívül Dánia legnagyobb tehetségei közé tartozik és éppen ezért jókor halt meg, mert utolsó működése már bizonyos népszerűséget szerzett neki, amelyet pedig soha sem lehetett volna összeegyeztetni az ő egyéniségével. A papok és a hivatalos keresztyénség elleni működésének legveszélyesebb része még csak most kezdődött volna. Munkásságába tagadhatatlanul valami mártírszerű keveredött: szenvedélyének őszintesége siettette betegségét, halálát."

Sokan felvetették annak a lehetőségét, hogyha tovább élt volna Kierkegaard, akkor vagy katolikussá[18]) lett volna, vagy a szabadgondolkodók között fejezte volna be a pályáját. A katholicizmusban az intézményszerűségnek még nagyobb a jelentősége, mint a történelmi alapon álló protestantizmusban. Kierkegaard pedig az intézményszerűség ellen harcolt. Az aszketikus életideál hangsúlyozásával közel állott ugyan a katholicizmushoz, de a Loyola által megreformált katholicizmust nem ismerte s ha ismerte volna Ligouri erkölcsbölcseletét, bizonyára nem is említette volna őt. Az államegyház nem a protestáns szellemnek megfelelő alakulat, mégis történeti hivatást töltött be akkor, amikor az ellenreformáció idején megmentette a skandináv államok protestantizmusát. Kierkegaard előtt ellenszenves volt az államegyház, de még kevésbbé tudott volna beleilleszkedni a katholicizmusba, amely Bismarck szerint is, az egyházi területen kívül a világi uralomban való részvételre is igényt tart. A szervezett egyház ellen intézett rohama után

talán a szabadgondolkodók közé került volna, bár nem hisszük, hogy az atheisták társaságában megtalálta volna a helyét. Mi lett volna? Különben is felesleges és hiú kérdés, mert bármilyen irányú következtetést is csak találgatás s mitsem von le a protestantizmus e nagy gondolkodójának az értékéből.

Újabban már honfitársai, a dán országos egyház buzgó tagjai is másképen ítélik meg őt, így Bang theologiai tanár ezt mondja: „Nem lehet tagadni, hogy Kierkegaard megleckéztette a dán egyházat és erre az egyháznak saját érdekében figyelnie kell. Sok helyen, különösen építő beszédeiben csodálatosan szép bizonyságát adja nemcsak annak, hogy a keresztyénségnek milyen hatalma volt érzülete felett, a külsőségtől a belsőség felé való hatalmas hívószózatával és azzal, hogy egyet akarjunk, pedig még ma is sokakra mélyítőleg hat. De kárt is tett. Azt a kárt tette, hogy sokan, akiket a keresztyénségnek az általa eszközölt leírása meggyőzött, az arra következő erőszakos egyház elleni támadás után, így szóltak önmagukban: az igazi keresztyénség felülmulja az erőnket, nem emberek számára való, az egyház keresztyénsége pedig értéktelen. Ezek az emberek azután egy képzelt magasabb keresztyénség álláspontjáról nemcsak az egyház, hanem az apostolok keresztyénségét is elítélik, amely magasabb keresztyénség pedig tulajdonképen sohasem volt az, hanem csak egy magányos gondolkodó és költő természetfeletti gondolat-experimentációja." (Ezt mondták Tolsztojra vonatkozólag orosz olvasói is).

A szociáldemokraták Dániában tudományos munkáiban részletes kivonatokban közlik Kierkegaard utolsó művét s annak eredményét a következőkben foglalják össze: „Azzal, hogy élesen hangsúlyozta, miszerint a keresztyénség abszolút, össze nem egyeztethető e világgal, hatalmas lökést adott az akkor még homályos szabadgondolkozóknak oly irányban, hogy szakadjanak

el a hittől és álljanak a tudomány alapjára. Ezt érte el szenvedélyességével, holott egész életében távol állott az ilyen céltól.

Kierkegaardnak a halála után kiadott alábbi munkája: „Synspunket formin Forfatter-Virksomhett. (Az én szerzői munkásságom célzata) belevilágít lelke mélyébe. Azt mondja e munkájában, hogy búskomor, gyógyíthatatlan búskomor volt. Szigorú vallásosságban nevelték és mindíg arra tanították, hogy az igazságért gyűlöletett és megvetést kell szenvedni. Neki nem volt sem gyerekkora, sem ifjúkora. Nem élhetett azon a középúton, amelyen a legtöbb ember halad, mert neki úgymond, vagy az érzékiségbe kellett volna dobnia magát, vagy abszolút módon a vallásit kellett volna választania. Az utóbbit választotta és ezért ezután az elhatározó lépése után, amint maga mondja, tulajdonképen állandóan kolostorban élt.[19]) Szerző és pedig lényegében csak vallásos szerző akart lenni, ezért adta ki bölcseleti és esztetikus munkáit mindíg álnév alatt s csak a vallásos munkáit adta ki a saját neve alatt. Hivatását látta abban, hogy figyelmeztesse az egyes keresztyén embert arra, hogy az, amit általában keresztyéninek tartanak, az csak kis mértékben az, mert keresztyénnek lenni nagyon nehéz. Eleinte önmagát sem tartja keresztyénnek, de később, különösen a „Corsar"-ral való összeütközése óta, beleéli magát abba, hogy a helyes úton van, mert a tömeg gyűlöli és megveti őt s ezzel követi Urát és Üdvözítőjét, aki nem akart a tömeg és a párt embere lenni s a tömeg ezért keresztre feszítette őt. Írói munkásságával — úgymond — tudatosan törekedett arra, hogy az emberek ne dicsőítsék s ne magasztalják őt.[20])

Ha tévedett is, annyi bizonyos, hogy ő maga őszintén hitte és lelke mélyében meg volt győződve arról, hogy a helyes úton jár. A keresztyén egyház 19 százados történelmében sok nagy tévedő van, de e sok tévedés is arra szolgál, hogy megtaláljuk a helyes utat és el-

kerüljük azokat a veszedelmes helyeket, amelyekre eltévedve könnyen eltávolodunk attól, aki ezt mondta: „Én vagyok az út, az igazság, az élet!“

Lázító iratának az „Öjebliket“-nek 10-ik száma kéziratban maradt meg, mert már nem volt pénze a nyomdaköltségekre és ezt azon szavakkal végzi be: „Isten segítse azt, akinek nem volt elődje és nincsen utódja, mert annak számára az élet igazság és pedig a keresztyénség akarata szerint való igazság: Vizsga mellyel ámítani nem lehet.“

JEGYZETEK

A szöveg 16-ik oldaláig a jegyzetek oldalszám szerint vannak jelezve, a többi oldal jegyzetei sorszám szerint lelhetők fel.

3-ik oldal 10-ik sor: *Madsen:* Den danske Teologi og Fremtiden. Köbenhavn, 1907. A 10-ik lapon ezt mondja: „Az bizonyos, hogy Kierkegaard egész előadási irányában egyoldalú, mert a hitet úgy határozza meg, mintha az kizárólagos ellentétben volna az intellektualizmussal, azután nincs semmi érzéke az egyházi közösség iránt. Kierkegaard keresztyén életideálja téves, de az a figyelmeztetése, hogy ne engedjük elenyhülni a lélek feszültségét és éberségét, amely a keresztyénséghez tartozik és az a küzdelme, hogy megtartsa a nyugtalanságot a bensőséges irány felé, mindezek az új kor irodalmának legfenségesebb adományai.

4-ik oldal 11-ik sor: Az antikrisztusi és destruktiv radikális irány legkiválóbb képviselője *Brandes* megírta szintén Kierkegaard életrajzát, amelyben mint a dán nyelv mesteri művészét és az egyház merész támadóját magasztalja Kierkegaardot. Kierkegaard, aki oly nagyon szerette a Krisztust, nem is sejtette, hogy lesznek neki még Brandes-féle tisztelői is. Brandes Kierkegaard életrajzában azt mondja, hogy milyen igazságtalan volt a sors Kierkegaarddal szemben, aki a nagy férfiú létére kis országban, kényes környezetben született, mertha — úgymond — egy nagy nemzet körében született volna, csakhamar világhírűvé lett volna.

4. oldal 15. sor: *Baumgarten:* „Island und die Faröen",

Freiburg 1889. című munkájában a jezsuita atya leírja Koppenhágában szerzett tapasztalatait és megemlékezik Kierkegaardról is, azt mondva, hogy amióta K. megírta a dán államegyház és a papság elleni kirohanásait, azóta a dán papság teljesen elvesztette tekintélyét a dán fővárosban. Ez teljesen légből kapott állítás. Kierkegaardnak nem főműve a lelki összeomlása idején írt támadó irata. E szerencsétlen iraton kívül írt örökérvényű munkákat, melyek a keresztyénség közkincsei közé tartoznak. A dán parasztságnak nincsen indexe arra nézve, hogy mit szabad olvasnia és mit nem. A dán egyház nem megtorlással felelt a tévelygő támadásaira, hanem pozitív és hatalmas munkával az egyház és gyülekezetek építésénél.

4. oldal 20. sor: C. F. *Jensen* és F. *Borgbjerg:* Socialdemokratiets Aarhundred. Köbenhaven 1909. Ezek a szocialista írók úgy méltatják Kierkegaardot, mint a haladás munkását, bár szerintök K. alacsonyabb álláspontón állott, mert nem a tudományt, hanem a vallást fogadta el életalapul és egyéni érzése nem volt demokratikus, hanem arisztokratikus. II. kötet 150. oldal.

7. oldal 18. sor: *Kierkegaard életírói: Amundsen Valdemar:* Sören Kierkegaards Ungdom, hans Slegt og hans Religions Udvikling. Köbenhavn, 1912.

Bärthold A.: Sören Kierkegaard ein Verfasser Existens eigener Art.

Bärthold A.: Die Bedeutung ästet. Schriften S. K.-s 1879.

Bärthold A.: Zur theologischen Bedeutung S. K. 1880.

Bärthold A.: Noten zu Sören Kierkegaards Lebensgeschichte. Halle 1876.

Bohlin Torstenson: Sören Kierkegaard, Drag ur hans Levnad och Personligheds Udvikling. Stockholm 1912. E munkájában az akkor upsalai tanár Kierkegaard összefoglaló életrajzát adja. Egyike ez K. legkiválóbb életrajzának. Megmagyarázza K-nak nagy ellenszenvét az akkori papsággal szemben. Amikor K. a „Corsar"-ral

való harcában legjobban ki volt téve a világ gyűlöletének, megvetésének, kárörömének, akkor a koppenhágai ev. papok közül senki sem merte magát exponálni és K. pártját fogni. A hivatalos egyház teljesen elhagyta őt, holott ő az egyház érdekeit is védte a csúfolódó szennylappal szemben.

Ezen munkáján kívül a svéd tudós theologiai tanár még a következő munkákat írta Kierkegaarddal kapcsolatban: Sören Kierkegaard och Nutidens religiőse Tänkande. Stockholm 1919.

Kierkegaards dogmatiska Askadning. Stockholm 1925.

Kierkegaards etiska Askadning. Stockholm 1918.

Brandes G.: Kierkegaard en kritisk Fremstilling i Grundris. Kjöbenhaven 1877.

Brandt Fr.: Den unge Sören Kierkegaard. En raekke nye Bidrag. Köbenhavn 1929. Kierkegaard fiatal éveinek ismertetését tartalmazza ez az életrajz. Nagyon értékes ez a mű azért, mert leírja K. baráti körét és azokat a kortársait, akiket K. egyes műveiben az élet stádiumainak megírásánál és más filozófiai munkáinál jellemzési modelekül használt fel. Ő fedezte fel azt, hogy K.-nak az a mondása, amely szerint megelégszik, ha csak egy ember is elolvassa munkáit, nem eredeti, hanem Plato Georgias-ából van véve, ahol azt Sokrates mondja.

Brandt og Ellen Rammel: Sören Kierkegaard og Pengene. Köbenhavn 1935.

Geismar Eduard: Sörend Kierkegaards Livsudvikling og Forfattervirksomhed Köbenhavn 1925—28. 2. kötet (6 füzet). Az első füzet a hivatására való nevelésről szól. A második K. életfejlődéséről és irodalmi munkásságáról. A harmadik K. életfilozófiájáról. A negyedik arra a kérdésre felel, hogy mártír volt-e K. vagy költő. Az ötödikben fe veti azt a kérdést, megállhat-e az az állítás, hogy csak az az igazság, amely épít. A hatodik füzetben Kierkegaardnak az egyház elleni támadásáról ír.

Geismár egy egész életet szentelt Kierkegaardnak tanul-

mányozására. E nagy terjedelmű munkája német fordításban is megjelent, műve bevezetésében azt mondja, hogy K. korára különösen az egyház elleni támadásával tett nagy benyomást. Maró gúnnyal támadta meg a hivatalos keresztyénséget, annak papjait és tanárait, akik ahelyett, hogy szenvednének a Krisztussal, az ő nevében jó kenyérpályát szereztek, amely pályán azután a megdicsőült Krisztust esztetikai élvezetül hirdetik egy elpuhult keresztyénségnek, amelynél maga a keresztyénség csak játékszer és amely Istent bolondnak tekinti. Ez a támadás különösen azért okozott nagy feltünést, mert a közönség ösmerte Kierkegaard mély vallásosságát. Geismár beletekint K. ferdeségeibe is és szerinte K. jelentősége reánk nézve az, hogy eszközül használhatjuk őt személyes és igaz keresztyénségünk kiépítésénél. Túlhajtott mondásait észre kell vennünk. K. a művelt és jómódú néposztálynak írt.

Gilg Arnold: Sören Kierkegaard. München 1926.
Höffding S. K.: Sören Kierkegaard som Filosof. Köbenhavn. 1892.
Jensen Chr.: Sören Kierkegaards religiöse Udvikling. Aarhus 1898.
Ennek művéből vettem K. műveinek breviárium szerű rövid összefoglalását. Ezeket az összefoglalásokat, melyek szerintem a legjobbak, lefordítottam, fenti munkámban idéző jelek között közlöm.
Koch Carl: Sören Kierkegaard. Tre Foredrag. Köbenhavn. 1898.
Koch Carl: Sören Kierkegaard og Emil Boesen. Breve og Indledning med en Tillaeg. Köbenhavn. 1901.
Listov: Morten Luther opfattet af Sören Kierkegaard. Köbenhavn 1883.
Monrad: Sören Kierkegaard. Sein Leben und seine Werke. Jena 1909.
Petersen: Sören Kierkegaards Kristendomforkindelse. Kristiania 1887.

Rosenberg P. A.: Sören Kierkegaard, hans Liv, hans Personlighed og hans Forfatterskab. Köbenhavn.
Rudin: S. K.-s Person och Forfatterskab. Köbenhavn.
Weltzer Carl: Peter og Sören Kierkegaard. Köbenhavn 1936, I—II. k.

8. oldal 11. sor: Az öreg Kierkegaard tudott németül is, Amundsen ezt onnan következteti, hogy Rudelbach az akkori kedvelt német evangélikus lelkész, megküldte az öreg K.-nak német prédikációs gyüjteményét. Az öreg nyugalomban élő dán ruhakereskedő nagyon örült annak, hogy beszél és ért egy európai nyelvet. Fia ezt irta 1849-ben naplójába: „Én bolond, miért nem hallgattam apámra, holott ezerszer hallottam tőle, aki nem szenvedett hiszterikus nacionalizmusban, hogyha az ember író akar lenni, akkor európai nyelven írjon és nem holmi „piripocsi" (Krehwinkel) nyelven." Ahogy ő a dán nyelvet szokta volt nevezni. (Lásd Amundsen fent idézett könyvét a 18. lapon.) De ugyancsak Kierkegaard naplójában másként is nyilatkozik, mikor ezt írja: „Boldognak érzem magamat, kötve vagyok az anyanyelvemhez és pedig úgy, mint kevesen, olyan módon, mint Ádám volt Évához kötve, t. i. nem vehetett el más asszonyt, mert csak ez az egy volt a világon. Büszke vagyok az anyanyelvemre, amely gazdag belső eredetiségben, amikor kitágítja a lelket és édes hangjával gyönyörűségesen hangzik a fülben." Majd tovább dicsőíti anyanyelvét, amelyen oly nagyszerűen és könnyen ki lehet fejezni a legnehezebb gondolatot is. Ezt a feljegyzését K.-nak Geismar idézi 1-ső füzete 9. oldalán. Ugyanott azt is mondja Geismar, hogy K. dán férfiú maradt, bármennyire is a német szellemi életből táplálkozott.

8. oldal 17. sor: A dán evangélikus országos egyház kiváló püspöke 1776 november 4-én született s 1854 január 30-án halt meg. Bibliai alapon állt, de a racionalizmust sem vetette el teljesen s ezzel megnyerte az egyháznak a városi művelt közönséget. Mynsternek nagy

tisztelője volt Kierkegaard atyja, aki fiát is gyermekkora óta magával vitte a templomba a püspök beszédeinek meghallgatására. Bohlin fent idézett műveiben kimutatta, hogy a fiatal Kierkegaard egész világnézetére és keresztyén hitfelfogására mily nagy befolyással volt Mynster. Későbbi fejlődésében Kierkegaard, különösen a „Corsár" támadása után bizonyos ellentétbe jutott Mynsterrel, mely ellentétet a püspök veje Martensen, a szintén kiváló theologiai tanár, robbantotta ki. E támadásaiban Kierkegaardnak nem volt igaza, mert Mynster nagyon kiváló ember volt, aki nagyon nehéz korszakban kormányozta a dán egyházat, mint annak első püspöke. Az egyházkormányzással bizonyos külsőség is jár és ezt nem akarta és nem tudta megérteni a bensőség és egyéniség prófétája. Nem akarta elösmerni Mynster martíromságát, aki a nacionalizmusnak olyan nagy fellobbanásánál, mint amilyennek most a mai Németországban vagyunk a tanui, szembe mert szállni a nacionalizmussal a dán egyházban, pedig ez akkor mindennek kockázatát jelentette, de éppen e merész fellépésével mentette meg az egyházias és keresztyén álláspontot.

9. oldal 26. sor: Lásd *Kock* fent idézett könyvét Kierkegaard levelezéséről.

10. oldal 2. sor: *Kierkegaard* egyik iskolatársa megemlíti, hogy tanuló korában sokszor kért pénzt kölcsön tőle Kierkegaard és ő mindíg adott is neki kölcsönt. Felnőtt korában pedig, amikor ő kért kölcsön Kierkegaardtól, aki már akkor nagyon gazdag ember volt, Kierkegaard ezt a kérését azzal tagadta meg, hogy neki nincsen készpénze és értékpapirjainak beváltása nagy veszteséggel jár. Lásd Ammundzen fent idézett munkájának 53-ik lapját.

10. oldal 18. sor: Lásd Rosenberg fent idézett könyvének az 5-ik oldalán.

10 oldal alulról 2. sor: Grundtvig N. F. S. Kierkegaardnak kortársa, született Udbyban 1783-ban és meghalt

Koppenhágában 1872-ben. K. ritkán tesz róla említést. Bizonyos tekintetben ez a két nagy férfiú ellentét. Grundtvig mint lelkész kikelt a racionalista papok és tanárok ellen, amikor is felfüggesztették lelkészi állásától és ő ekkor Londonba ment és ott tanulmányozta a régi germán krónikákat. Kiváló énekköltője volt a dán evangélikus egyháznak és tőle származnak a dán egyház legszebb pünkösdi énekei. Mély vallásossága és költői lendülete mellett szélsőséges nacionalista volt. Tőle származik az alábbi, lelkész szájába nem igen való vers, melyet az 1848-iki győzelmes dán háború alkalmával írt, amely így szól:

„Danskeren har sejr vundet,
Hurrah, Hurrah
Tysken har sin död fundet
Hurrah, hurrah."

(Magyarul: A dán győzelmet aratott, hurráh, hurráh, a német meglelte halálát, hurráh, hurráh.)

Grundtvig tekinthető a dán népfőiskola alapítójának és mondhatni, hogy ő volt Dánia legnagyobb paedagogusa. A népfőiskola felállítására az indította őt, hogy mivel a dán alaptörvény bevette a dán népet az alkotmány sáncaiba, azért szerinte a népnek a jog gyakorlásához szükséges műveltséget is meg kell adni, hogy önnállóan tudjon gondolkodni és ne legyen puszta eszköz az urak kezében. A gimnáziumoknak nem volt barátja, ahol, úgymond, ő is gyermek és ifjúkorát a penészes latinnyelv lélekölő tanulásával töltötte el. Szerinte az akkori középiskolai oktatás ellenkezett a természet törvényeivel, amelyeket sikeresen elnyomott, a gyermekek és ifjak életkedvét elvette, életerejét elhasználta s valóságos árnyakká tette a tanulókat. E skolasztikus javítóintézetekbe való beterelése az ifjúságnak a polgári életre nézve csak romlást jelent. Ott oltják be az ifjú lélekbe a maznaságot, a tehetetlenséget és a könyvmolyságot. A gim-

názium meghajlás a római szellem előtt és annak dicsőítése a latin olvasmányokban. A római történet nem lehet jó hatással az ifjú lélekre. A római nép története egy rablónép története és ez a történet az elképzelhető legrosszabb lelki táplálék, mert olyan néppel ismertet meg, melynek egyedüli célja volt minden más népet igája alá hajtani." Grundtvig az iskolában el akarta törölni a lélekölő emlékelést és a fősúlyt az élőszóval való oktatásra kívánta helyezni. Minden vallási kényszernek és elnyomásnak ellensége volt, amint azt következő versében ki is fejezi, mikor ezt mondja:

„Tvang til tro er snak i taaget:
kun til helved kann man tvinges.
men til himlen blot der ringes,
frihed følger sandheds and."

(Magyarul: „A hitkényszer hiábavaló fecsegés, mert csak a pokolba lehet valakit kényszeríteni. A mennybe csak harangszóval lehet hívni. Az igazság szellemét csak szabadság követheti.")

Grundtvig Kierkegaarddal ellentétben a nép iránt mély szociális érzékkel viseltetett, a gazdag házban nevelkedett Kierkegaard nem tudott eljutni ehhez. Grundtvigtől származik az a mondás, amely szerint a kormányzásnak arra kell törekednie, hogy senkinek se legyen túl sokja és senkinek se túl kevese.

Grundtvig, egyik legjelesebb életírója szerint a dán nemzet prófétája (Edvard Lehmann: Grundtvig. Köbenhavn 1929).

11. oldal alulról a 2. sor: „Sören Kierkegaard" efterladte Papirer. Ezen cím alatt jelentek meg Kierkegaard naplói 1869-ben. A naplók kiadója a bevezetésben Kierkegaard élettörténetét adja. Naplóját „*N*" betűvel jelezzük. Naplója első kötetének 132 lapján szól Strausz Frigyes theologiai tanárról is, aki 1835-ben kiadta két kötetes munkáját a következő címmel: „Das Leben Jesu kritisch bearbeitet."

Ennek a műnek megjelenése nagy feltünést keltett Németországban és a vele határos skandináv államokban. A mű lényege az úgynevezett mythosz hypothesis, mely azonban azóta már rég túlhaladott álláspont. Sokan a „tudósok közül" megkotyagosodtak és így Strausz egyik bámulója, egy bizonyos Carova azt jósolta, hogy a keresztyénség legfeljebb még húsz évig fog fennállani. Strausz egyik életírója Zeller, berlini egyetemi tanár, szerint nem volt még könyv, amely oly erős mozgásba hozta volna a lelkeket, mint Strausz könyve.

De éppen e nagy mozgáskor küzd önmagával Dánia egyik legnagyobb gondolkodója és választja a hitet abban, aki ezt mondta: „Én vagyok az út, az igazság és az élet, senki se jön az Atyához, hacsak nem én általam."

Strausz élete végén az „Alte und der neue Glaube" című művével a keresztyénség ellen fordul. Jézus életéről szóló munkáját lefordították orosz nyelvre is és ma ott van a szovjet minden népkönyvtárában és végzi a romboló munkáját.

12. oldal felülről 12-ik sor: N. I. 133.

12 ik oldal alulról 4-ik sor: N. I. 153.

13-ik oldal felülről 1-ső sor: N. I. 32.

13-ik oldal felülről 15-ik sor: N. I. 24

13-ik oldal alulról 11-ik sor: *Heiberg P. A.*: En Episode i Sören Kierkegaards Ungdomsliv.

14 ik sor felülről 11-ik sor: *Björnson* a vezeklés protestáns módját gyönyörűen írja le „Ivar Bye" című elbeszélésében.

14-ik oldal alulról 1-ső sor: *Jensen* f. i. m. a 14. és 15-ik lapon.

[1]) Atyja halálakor ezt írja naplójába: „Atyám 8-ikán éjjel halt meg. Bensőségesen óhajtottam, hogy éljen még egy pár évig. Úgy tekintettem a halálát, mint szeretetének értem hozott utolsó áldozatát, mert ő azért halt meg, hogyha még lehet, legyen valami a számomra. Mind

abból, amit tőle örököltem, legbecsesebb nékem az ő emléke, az ő átszellemült képe, melyet én a világtól elrejtve akarok tartani, mert nagyon jól tudom, hogy csak egy ember van a világon, akivel róla beszélhetek: az én jó barátom. (Boesen. Lásd Ammundsen fent idézett művét a 129-ik lapon.)

[2]) Kierkegaard e munkáját lefordította németre Heinrich Schaeder: „Kierkegaard über den Begriff der Ironie mit ständiger Rücksicht auf Sokrates. München, 1929.

[3]) N. I 203.

[4]) N. I. 234.

[5]) *Andersen*, a híres meseköltő, így ír erről naplójában: „Kun en Spilemand" című regényem felköltötte hazánk egy nagy tehetségű fiatal emberének figyelmét, aki Kierkegaard Sören volt. Az uccán találkoztam vele, amikor is azt mondta nekem, hogy fent említett munkámról kritikát akar írni és én ennek a kritikának nem fogok úgy örülni, mint az előbbi kritikáknak, mert azokban — úgymond — tévesen bírálták meg munkámat. K. kritikája egész könyvvé nőtte ki magát. Hegeli kifejezései miatt nehéz volt K. könyvét elolvasni. Mások tréfásan meg is jegyezték, hogy K. könyvét csak én és a szerző olvastuk. Kritikusom azt mondja, hogy én tulajdonképen nem is vagyok költő, hanem csak olyan költői figura." Andersen: „Mit Livs Eventyr." Köbenhavn, 1901. I. k. 233 oldal.)

[6]) *Martensen* püspök a dán evangelikus egyház prímása volt (1808—1884). Dánia legkiválóbb püspökeinek egyike volt, aki előbb mint theologiai tanár nagy hatással volt a dán theologusokra és később mint püspök, a dán papságra, műveivel pedig a Dánián kívül élő evangelikus körökre is az egész világon. Apósának, Mynster püspöknek halálakor tartott beszéde volt az a szikra, amely Kierkegaardból kiváltotta a dán államegyház s a dán ev. papság elleni sajnálatos támadását.

Martens n a Hegel féle filozófiai irány követője volt. Ezt

a filozófiát és annak egész rendszerét tévesnek találta Kierkegaard, filozófiai munkáiban ez ellen küzdött és ezzel szemben, következőleg tehát Martensen dogmatikájával szemben is hangoztatta minden filozófia munkájában, hogy a keresztyénség nem tanrendszer, hanem élet. Martensennek különösen etikája gyakorolt nagy hatást az akkori művelt keresztyén társadalomra. Ebben az etikájában tárgyalja bőven Martensen a szociális kérdéseket. Ez az etikája nemcsak német nyelven, hanem más világnyelveken is több kiadást ért el. A Meister Eckartról és Böhme Jánosról szóló munkái arról tanuskodnak, hogy Martensen nagyon rokonszenvezett a misztikus irányú írókkal. Martensen, a püspök, erélyesen mert szembeszállni azokkal, akik egyházi téren a nacionalizmust a keresztyénség felé akarták emelni. Eljárása politikai tekintetben is helyes volt, mert ez a túlzó nacionalista irány vezette Dániát 1864-hez, amikor területe egy részét elvesztette.

A katholicizmus és protestantizmus közötti különbségről is írt Martensen egy nagyon helyes polemikus könyvet, mely az evangélikus polemikai irodalomnak egyik legnagyobb alkotása. Kiadta egyházi beszédeit is és azok nagyon elterjedtek voltak Dániában.

Martensen nagyrabecsülte Kierkegaard irodalmi munkásságát, de amikor Kierkegaard, Mynster püspököt oly kíméletlenül megtámadta, Tersitesnek nevezte el, aki oly kegyeletsértően ugrál az érdemes Mynster püspök sírja körül. Etikájában erős bírálat alá veszi Kierkegaardot és megállapításaiból mi is látjuk, hogy Kierkegaardnak nem volt érzéke a társadalmi kérdések és intézmények és különösen az egyház iránt. Martensen nagyobb hatást gyakorolt kortársaira, mint Kierkegaard, aki csak utolsó lázításával hódította a maga részére az uccát és azokat, akik a botrányt szeretik és akiknek az az életelemük. Martensen és Kierkegaard, mindketten nagy fiai a kis Dániának és mindkettőjükre egyaránt nem vonatkoztat-

ható Kierkegaardnak az a mondása, mely szerint „a legtöbb ember eredetinek születik és másolatként hal meg", mert ők ketten eredetinek születtek és eredetiként haltak is meg.

[7]) Lásd Höffding f. i. művét.

[8]) N. I. 295.

[9]) N. II. 219.

[10]) Kierkegaard atyja nagyon tisztelte *Mynster* püspököt, de azért nem volt szolgai bámulója, mert szerette a herrnhutiakat is, akik az ő korában az evangélikus művelt hívőkre is befolyással voltak. Szerette Grundtvig lelkészt is, aki pedig sok tekintetben ellentétben volt Mynster püspökkel és vejével Martensennel. Martensen azt írja, hogy nem tudott sohasem megbarátkozni Grundtviggal, mert amikor részt vett az összejövetelein, mindíg mintha a konventikulum szűk látkörének súlyát érezte volna.

Kierkegaard így ír naplójában Mynster püspökről: „Én tulajdonképen Mynster prédikációja vagyok és minden hétfön Mynster prédikációjának az eredménye, ironikusan szólva. Engem tulajdonképen nem maga Mynster nevelt fel, hanem a prédikációi. Engem tulajdonképen egy polgári férfiú nevelt fel, akinek óriási akaratereje volt s akire Mynster prédikációi nagy hatással voltak. Ez az erős akaratú ember e szavakkal adta kezembe Mynster prédikációit: „Ez az, amihez neked tartanod kell magadat." (Idézve Ammundsen f. i. könyvében a 33-ik lapon). Kierkegaard gyermekkora óta nagy tisztelője volt Mynster püspöknek. Egész lelki életét ennek a férfiúnak köszönte — és mégis lelkében már az 1848—49-ik években kezd eltávolodni tőle, de ennek nyiltan, míg Mynster püspök élt, nem adott kifejezést; mert Mynster iránti kegyelete erősebb volt, mint a meggyőződése. Ő Luthert is végtelenül tisztelte, de valóságban nem értette meg teljesen és ezért nem is lehet ő Luther korrektívuma. Mynster püspökkel való lelki ellentétét helyesen írja le

Bohlin a következő szavakban: „K. arra a meggyőződésre jutott, hogy az egyház igehirdetésének az a hibája, ami megnyilvánul Mynster püspöknél és pedig a leglényegesebb pontban, a keresztyénség lényegének felfogásában. Mynster ugyanis a keresztyénséget azzal gyengíti, hogy azt egyenlővé teszi az emberi műveltséggel és finomulással, a humanizmussal. Mynster vallásossága tulajdonképen abban állott, hogy a keresztyénséget tannak tartotta és amellett úgy élt, mint egy becsületes pogány. Az emberek a lehető legkényelmesebben rendezkedtek be, karrierükkel törődtek és nagyra voltak szociális tekintélyükkel. De ez a keresztyénség nem Istennek, hanem csak a természetes embernek állott az érdekében. Minden ilyen törekvés, amikor a természetes ember érdekét a keresztyénnel össze akarják egyeztetni, nem más, mint áruló törekvés a világ és a keresztyénség közötti béke ellen. A keresztyénség és a világ között a viszony, mihelyt a keresztyénire helyezzük igazán a súlyt, nem lehet más, mint harc. A tiszta természeti és a keresztyéni között mindíg maradnia kell bizonyos engeszthetlen ellentétnek. Kierkegaard csak úgy békülhetne meg a tényleg létező keresztyénséggel, ha az őszintén bevallaná eltávolódását az újtestámentom tanától."

(Bohlin: Sören Kierkegaard a 130 és 131-iki lapon.)

Kierkegaard nagy tévedése az újtestámentom keresztyénségének a jelenkorra való elfogult alkalmazása. Ebben tér ő el Luthertől. Luther nem tartja törvénykönyvnek az újtestámentomot, amely az evangélikus szellemben felfogott ótestámentommal együtt nem a mi törvénykönyvünk, hanem csak hitünk forrása és zsinormértéke. Mi a fejlődést és a tradiciót elismerjük, de csak amennyiben a szentírás zsinormértékével nem ellenkezik. Mynster a racionalizmussal egyetemben a keresztyén intellektualizmusnak ad túlságos teret és ennek megállapításában igaza van Kierkegaardnak.

[11]) Megjelent magyar fordításban is a békéscsabai egyházi könyvkereskedésben a következő cím alatt: Kierkegaard „Önvizsgálat" a kortársaknak ajánlva. Dán eredetiből fordította: Dr Szeberényi Lajos Zs. esperes. 1929.

[12]) *Kierkegaard* nagyon nagyra becsülte Luthert, akit a keresztyénség legkiválóbb tanítójának tartott. Későbbi munkáiban magát már Luther korrektivumának tartja. Mi nem tartjuk csalhatatlannak Luthert, de azért meggyőződésünk, hogy nálánál jobban aligha hatolt valaki az evangéliom mélységeibe. Abban azonban igazat adunk Bohlinnak, hogy Kierkegaard tulajdonképen sohasem tudta teljesen megérteni Luthernek reformátori hit- és kegyelemtanát.

Kierkegaard hibáztatja Luthernél azt, hogy nem szenvedett vértanuságot, viszont elismeri azt, hogy Luther kész volt az igazságért meghalni. A mártírság *keresése* nem keresztyén érzületre vall. Nekünk, ha a helyzet azt kívánja, nem szabad megrettennünk a szenvedéstől és mártíriumtól, de keresni hiúságból a mártíriumságot, az már bűn. Erre vonatkozik Pál apostolnak alábbi szava: *„És ha vagyonomat mind felétetem is, és ha testemet tűzre adom is, szeretet pedig nincsen én bennem, semmi hasznom abból."* (I. Kor. 13, 3.) A mártíromságot nagyon sokszor árulás előzi meg.

Abban igaza van Kierkegaardnak, hogy Luther és vele az egész általa megindított reformáció nagyobb figyelmet fordított Pál apostolra leveleire, mint az evangéliumokra és bizonyos tekintetben az apostol leveleivel bírálja az evangéliumokat.

Amikor Luther a földi hivatásra oly nagy súlyt helyez és azt szinte istentiszteletnek minősíti, azzal ellensúlyozni akarta korának ama túlsúlyra jutott felfogását, amely a földi hivatást háttérbe tolta s a ceremóniális törvényeket az örök erkölcsi törvények elébe tette. Ezt az akkori általános nézetet akarta Luther ledönteni. Nagy merészség volt kifejezést adni annak az igazságnak, amely

szerint az a kis cselédleány, aki a reábízott gyermeket hűen gondozza és ápolja, éppen olyan Istennek tetsző szent dolgot végez, mint az a püspök aki, fényes segédlettel a gazdagon aranyozott oltár előtt celebrálja a misét. Kierkegaard egy helyen helyesbíteni akarja Luther azon állítását, hogy hivatásunk teljesítése istentisztelet, azt vetve fel, hogy hát talán a színészi hivatás is istentisztelet? Nem felelt neki senki sem, neki, aki fiatalabb éveiben mindennap ott volt a szinházban. Bizonyos tekintetben a színész is Istennek tetsző cselekedetet végez művészetével, amikor embertársait mulattatja szórakoztatja és részben oktatja. *A bűn csak ott kezdődik, amikor a színész magán életében is színész.* Vannak tisztességtelen és becstelen foglalkozások, mégpedig korunkban bizonyára sokkal nagyobb számban, mint Luther korában. A keresztyén tökéletesség nem az, amit az ágostai hitvallás is annak nevez: a hivatási hűség, mert Krisztus szerint a keresztyén tökéletesség ellenségeinek való megbocsátásban és azok szeretetében van. (Máté 5, 44—48). A hivatáshoz való ragaszkodás elmélete is változik, mert sem Krisztus, sem Luther korában nem volt tulajdonképen munkanélküliség. Pál apostolnak az alábbi mondása is bizonyos korrektivumra szorul: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak, mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől és amely hatalmasságok vannak, azok Istentől rendeltettek." Pál apostol nem tudhatta azt, hogy lesz még a *pogánységnál* rosszabb hatalmasság is, amely egyenesen Krisztust tekinti legnagyobb ellenségének és amely a pártérdeket minden erkölcsi törvény felé emeli s mely olyan lelki gyilkosságot végez, amiről a régi pogányoknak fogalmuk sem volt. mely a templomokat felrobbantja vagy pedig szinházakká és klubházakká alakítja át.

[13]) Megjelent a békéscsabai evang. könyvkereskedésben.

[14]) Lásd Geismár f. i. művének 102. oldalán.

[15]) Hjalmar Helweg: Sören Kierkegaard, Köbenhavn 1933, a 290. oldalon.

[16]) Koch f. i. m. 72. oldal.

[17]) Martensen: Aus meinem Leben. 1884. Leipzig. III. k. 22–25. oldal.

Épp eszű és teljesen normális ember volt-e Kierkegaard? Ezt a kérdést minden nagy tehetségnél felvetik. Martensen kétségbe vonja azt, hogy Kierkegaard teljesen épelméjű lett volna. Emlékirataiban azt mondja, hogy Kierkegaardnak lelke olyan volt, mint az a finom hegedű, amelynek fáján kis hasadás van.

A teljes lelki épséget kétségbe vonták Kierkegaard nagy kortársánál Grundtvignél is. Ezen állítással szemben a híres dán lélekgyógyász Helveg „N. F. Grundtvigs Synsigdom" című mudkájában azt mondja, hogy a beteg agy sok esetben többet ér, mint az átlag legnormálisabb agy, melyből 12 egy tucat. Szerinte teljesen épp idegzetű csak a mészáros legény és ettől nem várhatunk nagy szellemi alkotásokat.

Helweg f. i. munkája szerint annyi bizonyos, hogy Kierkegaard lelki depresszióban szenvedett. Állítólag már gyermekkorában nagy fájdalmat érzett afelett, hogy nem volt olyan mint a többi gyermek. Annyi bizonyos, hogy Kierkegaard nem volt paralitikus, mint a sokak által magasztalt nagy filozófus Nietzsche. K. lelki depresszióját bizonyítja az a nagyfokú búskomorság, melyről naplójában tesz említést.

Lange Eichbaum W. „Genie, Irrsinn und Ruhm" című művében azt állítja, hogy Kierkegaard homosexuális lett volna, de erre nézve semmi bizonyítékot sem hoz fel. Helweg szerint psychologiailag érthető K. utolsó támadása az egyház ellen. K. beismeri naplójában többször is, hogy lelki feszültsége sokszor olyan fokú volt, hogy már az őrültség határvonalán levőnek érezte magát. Mikor atyjával kibékült, akkor az öngyilkosság gondolatával kezdett foglalkozni. Ezen depresszió tárgyalásánál idézi Helweg Gergely egyházatya mondását: „Virum solitarium ubique comitatur acedia... est animi remissio,

mentis enervatio, neglectus religiosae exertitationis, odium professionis, laudatrix rerum secularium" és ezt idézve azt mondja, hogy ez idézetben megtalálta K. is lelki állapotának hű leírását.

[18]) *J. P. Bang:* Om Kristendomens Vesen. Köbenhavn 1906, című művében a 108-ik oldalon azt mondja, hogy K. könyveinek épp olyan hatása volt kortársaira, mint nem rég Tolstoj irataínak.

[19]) Eddig a katholikus írók észre sem vették Kierkegaardot, legfeljebb úgy, ahogy Baumgarten jezuita, aki útleírásában foglalkozott vele. De amióta K. neve világszerte ismertté lett és bizonyos katholikus rokonszenvezést vettek nála észre, azóta szinte a maguk számára szeretnék rekvirálni már Kierkegaardot is, úgy mint annak idején a híres német tábornokot Hindenburgot, de természetesen csak addig, míg győztes volt.

A protestáns ember, ha egyet mást helyesel a katholicizmusnál, mégis teljesen távol áll a Loyola által megreformált katholicizmustól. Mi az ősegyház küzdelmeivel és munkájával is rokonszenvezhetünk, mert a mi egyházfogalmunkba beleférhetnek mind azok, akik a keresztyén hit terén jót alkottak, mi csak Loyolától és az ő rendszerétől állunk teljesen távol és engesztelhetetlenül ahhoz soha nem is közeledhetünk, mert mi az egyház parancsára a fehéret nem tarthatjuk feketének.

Legújabban báró Brandenstein egyetemi tanár írt Kierkegaardról tanulmányt: „Kierkegaard". (Írta báró Brandenstein Béla. Franklin társulat, 1934. 89 oldal). Brandenstein hangsúlyozza Kierkegaard katholikus szimpatiáit, mégis megállapítja 80-ik lapon: „Egyház és állam nem való egybe. Vissza kell hozni a kolostort.

K. e nagy és növekvő rokonszenve mellett is kétesnek mondható, hogy Kierkegaardnak e fejlődése, ha tovább tart, a katholikus egyházba vezette volna, ehhez nagyon is individualista, nagyon is önálló és a közösségi életet kevésbbé megértő volt, bár alávetési készség élt benne."

Nagyon örülök a szerző azon beismerésének, hogy az önálló emberek nem igen valók Loyola egyházába. Téves az az állítása a szerzőnek, hogy K. kilépett az egyházból, mert nem lépett ki, bár lelkében szakított a dán evang. államegyházzal s általában minden szervezett egyházzal.

[20]) Kierkegaard lelkébe mély betekintést enged naplójának az a részlete, melyet Lehmann volt lundi egyetemi tanár a következőkben közöl: „Szükségét érzem, — úgymond, hogy ne mondjak többet annál az egy szónál: „Ámen",. mert a gondviseléssel szemben legyőz engem a háládatosságom, ha arra gondolok, hogy milyen jól történt minden. Mindenre, ami velem történt, csak azt mondhatom, hogy ez felelhetett meg egyedül az én lényemnek és nem hiányzik semmi sem. Szerencsétlen voltam a szerelemben, de lehetetlen arra gondolnom, hogy más emberré lettem volna, ha szerencsés lettem volna a szerelemben. Szerencsétlenségemben lettem én boldoggá. Emberileg szólva, egy halott által üdvözültem és ez a halott atyám volt. Lehetetlen elgondolnom, hogy egy élő ember válthatott volna meg. Író lettem és pedig olyan író, amilyen az én lelkemnek megfelelt, így azután üldöztek és ha ez az üldözés hiányzott volna, életem nem lett volna azzá, amivé lett. Az én életem merő búskomorság volt, de éppen ez a búskomorság lett leírhatatlan boldogságom. Így lettem én Isten leírhatatlan kegyelméből a magamévá és szinte abba a kísértésbe esek, hogy ezt Istennek velem szemben tanusított előszeretetének tartsam, de én emellett megnyugszom abban, hogy Isten minden embert egyformán szeret. Én úgy éltem Istennel, mint az ember él atyjával. Ámen." Lehman tanár cikke a „Gads danske Magasin" 1913. évi májusi számában.

[21]) Kierkegaard bátyja, Kierkegaard Péter nyolc évvel öregebb volt nála, szintén teologiát végzett és nagytehetségű férfiú volt. Göttingában doktorátust tett. Majd haza-

érkezve hazájába, tanárkodott és a koppenhágai egyetemen szeretett volna tanár lenni. Kétszer jelölték is. Megunva a fővárosi életet, amint mondta, a holt betük erdejéből menekülni akarva, falusi lelkész lett. Kierkegaard, bátyjával, aki a teljes vallásszabadságot hirdette, nem értett egyet, aki Grundtvig irányának híve volt. K. Péter is összeütközésbe jutott felsőbb egyházi hatóságával, mert nem akarta megkeresztelni a baptista szülők gyermekeit, akiknek megkeresztelését a szülők ellenezték. A politikai életében is élénk részt vett. Egyízben felszólalt a nemzeti kérdésben. Öccse gratulált ugyan neki felszólalásáért, azzal a megjegyzéssel, hogy még jobban örült volna, ha azt hallotta volna, hogy ilyen gyűléseken többé nem vesz részt. Más helyen arról tesz említést Kierkegaard, hogy megboldogult atyja, bátyját tartotta jó fiúnak, aki sohasem okozott gondot neki, mint ő, akinek mindíg ezt szerette mondani: „Te belőled fiam nem lesz semmi, míg a pénzed tart". Pedig ő — úgymond — jobban szerette atyját. Kierkegaard Péter öccse halála után egy évre Aalborg püspöke lett, majb később egy évig kultuszminiszter is. Hetven éves korában a püspökségről és minden kitüntetéséről lemondva, nyugalomba vonult s 1888-ban halt meg. Élete tragikuma volt, hogy egyetlen fia is, aki különben tehetséges volt, megőrült. Ez a fiú már egyetemi hallgató korában szertelenül költekezett és apjának, szabadgondolkodó Brandes irányú magatartásával, sok gondot okozott.

Jellemző a dán papság gondolkodására az a levél, melyet egy dán lelkész akkor írt Kierkegaard bátyjának, amikor a nagy dán gondolkodó meghalt. Ez a levél visszatükrözi a középkor és újkor közötti nagy különbséget. Az alábbiakban adom e levelet: „Kedves dr Kierkegaard! Az ön testvérének régen várt haláláról csak ma értesültem. Hazamentem, gondolkoztam azon, hogy mily csodálatosan ítél a nép. Az ön testvérét a nép a papok ellenségei közé sorozta és ma olyanokkal találkoztam, akik

hamiskásan mosolyogva ezt gondolták: „No most ismét nyugalmuk és jó dolguk lesz a papoknak". Pedig minden alázatos lelkű papnak be kell ismernie, hogy K. éles szavai szükségesek és jók voltak azért, mert felnyitották szemünket, hogy meglássuk mi volt gyenge és hiányos nálunk és a környezetünknél. Beszédeinek hatása alatt ismét tudatára ébredünk annak, hogy magunk erejéből nem vagyunk semmik sem, mégsem volt közöttünk egy olyan lelkész sem, aki ha a lelkésznevet megérdemelte, a legkevésbé is megingott volna az egyházba vetett hitében. Amit az ön testvére utóljára írt, az nekem nagyon nehéz és gondterhes órákat szerzett, melyekért hálás vagyok neki még sírjában is. Különösen hálás vagyok neki azért, amit a szószéki deklamációkról és a szent dolgokkal szemben való üres, külsőies viselkedésről mondott. Ez a komoly figyelmeztetés ránk vonatkozik. Ha tehát ott álltam volna Kierkegaard Sören koporsójánál, ezt mondtam volna: „Köszönöm neked." Ezt mondta volna velem együtt a többi lelkész is. Tride lelkész s. k."

NÉVMUTATÓ

Alexandriai Kelemen: 25.
Amundsen: 4, 124, 132, 137—139.
Andersen: 24, 137.
Assisi Ferenc: 122.
Ábrahám: 21, 28.
Bang: 125, 144.
Baumgarten: 128, 144.
Bärthold: 129.
Bismarck: 124.
Björnson: 136.
Boesen: 119, 129, 137.
Bohlin Torstenson: 129, 133, 140.
Borgbjerg: 129.
Brandenstein: 144.
Brandes: 8, 24, 25, 33, 34, 50, 114, 118, 128, 130.
Brandt Frithiof: 73, 130.
Cyrenei Simon: 11.
Don Quisote: 16.
Geismar: 130—132, 142.
Gergely egyházatya: 143.
Gilg Arnold: 131.
Goldschmidt: 37, 39—44, 103, 123.
Goethe: 46.
Grönwald: 85.
Grundtvig: 10, 11, 68, 94, 111, 112, 133—135, 142, 146.
Hegel: 137.
Heiberg: 136.
Helweg Hjalmar: 142.
Hindenburg: 144.
Höffding: 34, 35, 68, 101, 131.
János jelenései: 120.
Jensen Chr.: 131.
Jensen C. F.: 129.
Jensen: 13, 34, 50, 53, 67, 136.
Jób: 17, 30.
Keresztelő János: 103.
Kierkegaard Mihály: 6, 90, 145, 146.
Koch: 108, 133, 131, 144.
Lange Eichbaum: 143.
Lehmann: 25, 93, 135.
Liguori: 124.
Listov: 135.
Loyola: 124, 144, 145.
Lund Henrik: 120.
Luther: 24, 45, 71, 94, 96, 97, 102, 104, 131, 140, 142.
Madsen: 128.
Marcus Aurelius: 12.
Martensen: 28, 90, 102—111, 113, 116, 122, 133, 137, 138, 143.
Meister Eckhard: 138.
Möller: 40.
Mynster: 8, 10, 28, 36, 39, 67, 70—73, 89, 106, 110—113, 118, 124, 132, 132—134.
Nietzsche: 143.
Nikodemusz: 88.
Olsen Regina: 22.
Pál apostol: 72, 75, 104, 105, 120, 142.
Paskal: 118.
Petersen: 131.
Péter apostol: 195.
Platón: 75, 130.
Rammel Elza: 73, 130.
Rosenberg: 14, 132, 135.
Rudelbach: 90, 132.
Rudin: 132.
Schaeder: 137.
Schelling: 11, 23.
Schlegel Regina: 121.
Schopenhauer: 100, 101.
Shakespeare: 75.
Sokrates: 19, 23, 24, 31, 42, 74, 81, 130.
Sophokles: 16.
Strauss Friedrich: 11, 135, 136.
Thurah: 118.
Tolstoj: 71, 125, 144.
Tride lelkész: 147.
Tryde prépost: 120, 121.
Ursim: 90.
Zeller: 136.